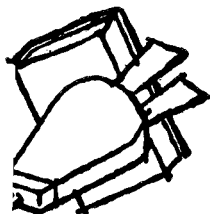

SEBASTIAN SALAVERRIA

NERONEK TIRAKO NIZKIN

1964 - ngo. "A G O R A" - ren

"GUIPUZCOA" NOBELA-SARIA

AUSPOA LIBURUTEGIA

NERONEK TIRAKO NIZKIN

AUSPOA LIBURUTEGIA

38

COLECCION 'AUSPOA

Administración: Plaza de Santa María, 2 - Tolosa
Dirección literaria: Rvdo. P. Antonio Zavala, S.J.
Colegio S. Ignacio - Ategorrieta - San Sebastián
(Guipúzcoa - España)

Ordaindu bearrak:

Urte betekoa: 240 pezeta Atzerrian: 325 pezeta
Ongilleak: 400 " Ale bakarra: 30 "

SEBASTIAN SALAVERRIA

Neronek tirako nizkin

1964-ngo. "Agora"-ren
"Guipúzcoa" nobela-saria

AUSPOA LIBURUTEGIA
1964

Depósito Legal S. S. 738/64

Número Registro 4303/64

IMPRESO EN " GRAFICAS IZARRA " - PEÑA Y GOÑI, 13 TEL. 17331
SAN SEBASTIAN (ESPAÑA)

ITZAURREA

Gaur arte Sebastian Salaverria bertso-jartzalle bezela ezagutzen genduan.

1963-garren urtean, Ernani-n, Txirritaren omenaldian, lenengo bertso-paper-tzapelketako sariak banatu ziran. Bigarrenkoa Salaverria-k jaso zuan Ama Euskerari jarritako bertsoekin. Mikrofonora alderatu ta bertso polit bat kantatu zuan, eskerrak emanaz.

Orain illabete pare bat, berriz, bigarren bertso-paper-txapelketan ere bigarren saria irabazi zuan, Donostia-ko Manuel Machain eta Isasondo-ko Jesus Lete-kin batera.

Ontaz gañera, badu beste zenbait bertso inprentatuta, eta asko eta asko paperean jarririk.

Orain, berriz, Agora-ren nobela-saria irabazi du, bere lenengo nobelarekin beste sei-ri eraginda.

Oso nobela errikoya da, asieratik bukaeraño euskal errikoitasun garbi-ederrenez jantzia, bai sentimentuz eta bai izkeraz ere.

Gure erriko gizonak olako kontaera asko dute, eta ayek berrituaz denbora-pasa egoten dira askotan lagun-artean eta etxeko sukaldean. Gaya, Salaverria-ri bezela, bizitzak erakutsi die, eta kontatzeko abilitade aparta dute askok, Jaungoikoak doai ori emanda.

Oraindañokoan, paperera gabe aotik aora ibilli izan dira kontaera oyek. Salaverria-k, ordea, berea paperera paseaz, euskal literaturan bide berri bat azaldu du.

*Bejondayola, beraz, eta Jaunari nai dakio-
la, Salaverria-k urratutako bidetik beste as-
ko etortzea aren ondoren.*

I

Ni mundu ontara sortu nintzan Abendua-ren 26-an, 1915-garren urtean, gaubeko ama-bietan, Oyartzun-go partean dagoan Elbitxu-ri izena duan baserrian.

Baserri au kaletik oso urruti dago, Oyartzun-go partean jayo nintzala juxtu-juxtu esateko moduan, bañan nola lur artan sor-tu nintzan, eta bertara eraman bear bataya-tzera.

Nere amandre izeba Antoni zanari, amai-ka bider entzun izan diot gauza au: ni ez nintzan izugarria izango, bañan txandan era-maten omen niñuten lau edo bost lagun-en artean. Egualdia oso txarra omen zegoan, eta beldurgarrizko lokatzetan barrena joan omen giñan; bideak noski kristaua utsik ere ibili ezin zan modukoak.

Iritxi omen giñan noizbait eleizara, eta bikariyo jaunak, ni batayutzen ari zala, ma-kiña bat bider esan omen zuan:

—Gixarajoa! Egualdi ederrarekin etorri zera!

Elbitxuri, Errenteri-tik kanposantuko kamiyoan gora Astigarraga-ko benteta-aldera goazela, erritik iru bat kilometrora eta kamiyotik ezkerretara lareun bat metrora dago. Etxe kaxkar bat zan, bi bizitzakoa, oso zarra, mendi-egal mospel batean egiña, eguzkiak gutxi jotzen zuala. Terreno gutxi, txarrrak, arloteak eta itxas aldetik zitudan.

Etxe inguruan ba omen zitudan bost edo sei sagar-arbol, eta gañerako fruta oso gutxi; belaze eta sagasti kaxkarrak; txarik edo basorik ere ez; erreka edo urik ere etzuan bere terrenuan, eta "Paistire" izeneko baserriaren erreka edo iturritik artzen omen genduan bear zan ura.

Etxe onen jabea emakume xar bat omen zan. Bera bakarrik bizitzen zan bizitza batean, eta beste bizitzan berriz gure familia. Emakume xar arek urte asko nola baitzitudan, Oyartzungo mixerikordira eramán omen zuten, eta gero Elbitxuri-ko bera bizi zan alderdia erori egin zan, eta gu ere orduan aldatu giñan Errenteri-ko "Sagasti" baserri-ra. Gure anai zarragoak esaten didatenez, Elbitxuri-tik Sagasti-ra aldatu giñanean, nik zortziren bat illebete omen nituan.

Sagasti baserriak bazuan etxetik aparte mendi bat zakarra ebakitzen genduana. "Praisku-larre" esaten genion. Ara joatean

ikusten genduan Elbitxuri baserria, eta gu-
re anayak ala esaten zidaten:

—Ara or Elbitxuri, ire jayotetxea!

Eta nik:

—Or jayo al nintzan ni?

—Bai, ortxen jayo intzan i.

Eta etzait gogoratzen geroztik etxe artara
inguratu naizenik.

II

Errenteri-tik Irun aldera goazela, erritik
kilometro bat bezela dago “La Fanderia”
izeneko pentsu-fabrika, eta emendik kilo-
metro ta erdi bezela eskubi aldera, Astiga-
rraga-ko bentetara artuta, dago Sagasti ba-
serria.

Etxe aundi xamarra zan, leku zelayean
egiña, eguzkiak eta aize sanoak ederki mai-
tatzen dutela.

Terrenua ere dexente zuan, geyenak zelai
xamarrak, malda edo aldapatsuak ere bai.
Garai artan sagasti ederrak eta aundiak zi-
tuan; arta-soro, belaze eta zakardegia ere
onak; lau edo bost bei, iru edo lau txal, idi-
-parea, astoa, txerria eta ollo-mordo bat ere

bai. Etxe inguruan bazituan intxaur-arbol, gerezi, udare, melokotoi eta aranak.

Ate-ondoan txabolatxo bat, eta bertan bizitzen zan txakur txiki bat "Potxo" izena zuana, kolorez txuri-beltza. Bere ortz zuriak erakutsi zizkion makiña bat ijito mutur-beltzi eta eskean zebiltzan aitona zar gizarajoai. Eskerrak katean lotuta egoten zala, bestela komeri ederrak ikusteko zeuden etxe inguru artako ijituak eta eskale zarrak.

Bañan azkenean erremate txarra eraman zuan gure txakur ate-zai arek. Sagasti base-rritik atera giñanean, bazituan amairu edo malau urte, eta, kaleko etxean bizi giñala, marmola-fabrikako zakur aundi bat etortzen zan berarekin jostatzerara, eta gau batez gure anai Kaximiro zanak pala batekin tira zion kolpe zakur aundiari, eta gure Potxo gixarajoa jo zuan buruaren erdian, eta ebaki luze bat egin zion. Gure anai zarrenak, Fermin-ek, bereala egin zion sendatzeko alegiña. oxijenada urez garbi-garbi eginda eta gero tintura-yodoz igurtzi eta zapi batekin lotuta, baña andik egun gutxira il zan eta pena ederra eman zigun gure Potxo gaxoak.

Etxetik irureun metrora bezela zegoan erreka arropak garbitzeko eta ganaduak edateko, eta erreka onen inguruan "Ama-Birjiñ-iturri" bat zegoan, oso ur ederra zuana,

eta emendik artzen genduan etxerako bear zana.

“Ama-Birjiñ-iturri” abek ez dira nun-nai izaten, leku-lekutan baizik, eta badute gauza aparteko bat, beste iturriak ez dutena: naiz-eta Ama-Birjiñ-iturri au erreka baten inguruan egon, ez du zer ikusirik erreka onekin; erreka baño goragotik mendi-egaletik ateratzen da ura; beste leku batzuetan berriz errekatik bosteun metrora berdin egon leike iturri au. Geyenetan leku menditsu baten beko txoko inguruetan izan oi dira. Naiz izan urte euditsua eta naiz legortea, iturri abetatik urte guztian ur berdintua ateratzen da. Iduritzen da neguan udaran baño epelago ote dagoan, baña au izaten da gañerako urak neguan udaran baño askozaz otzago daudelako.

Gure familian izan gera zortzi anai ta bi arreba. Arreba oyetako bat jayo eta bereala il omen zan, ta alaxen Sagasti-n bederatzi senide bizitu giñan gurasoekin: Fermin, Saturnino, Kaximiro, Jose, Antonio, Rikardo, Ramoni, ni ta Polikarpo. Gaurko egunean Kaximiro ez beste danak bizi gera.

Gure Saturnino, soldaduskako urteak no-la baitzitan, sortean Afrika-rako tokatua izan bear zuan, bañan gerra bizia omen ze-

billen orduan Afrika-n, eta berari auxe gogoratu omen zitzayon:

—Ez naute uste bezin errez arrapatuko ango tiroak!

Eta bere asmoa Errenteri-ko lagun bati bakarrik esan omen zion.

Alaxen, atera omen zan goiz batean etxetik. Irun-en ba omen zuan famili ezaguu bat, eta ayen etxera joan omen zan bazkaltzera. An galdetu omen zioten ia zer zebillen, eta erantzun omen zien laixter soldadu joan bear zuala eta bixita bat egitera joan zala.

Bañan bazkaldu zuanean, andik atera eta segituan mendiz jo omen zuan Frantzia-ko muga aldera. Bero ikaragarria omen zan eta pasa omen zituan egarri ederrak. Lendik ba omen zekien nuntxu egoten ziran karabine-roak eta ba omen zijoan ixil-ixilik.

Nabaitu omen zuan izketa-soñua; iratze aundia omen zegoan eta aren tartetik jarri omen zan begira. Arbola baten azpian itzalean an ari omen ziran bi karabinero kartetan jokuan, eta ixil-ixilik iratze tartean barrera pasa omen zan inguru artan. Gero ibaya pasa ta joan omen zan mugaz aruntz Frantzia aldera, eta an baserri batean jarri omen zan morroi. Gaur ere Frantzia-n bizi

da baserri batean, amairu seme-alaba —amar bizirik— izanda.

Ayuntamentuan enpleatzen zan gizon bat Alberto izena zuana, eta nere anayai eta soldadu joan bear zuten mutil guztiai onek bialtzen zien etxeetara papera, eta nik ere etxean entzungo nuan noski nola esaten zuten:

—Albertok bialdu zioke alako etxetako mutillari soldadu joateko papera.

Ni mutil koxkorra nintzan, eta gizon ori ezagutzen nuan eta gorroto aundia nion. Oraindik ere oroitzen naiz nola esaten nuan:

—Ez ote da ilko Alberto ni soldadu joaterako?

Badira berrogei ta geyago urte nik gauza ori esaten nuala, eta oraindik ere bizi dala uste det Alberto. Il danik ez det beintzat entzun. Etzuan asko balio izan —ala ohea ere ta— nere maldizioak. Uste nuan Alberto ilda besteren bat izango etzala soldaduskako paperak bialtzeko; berriz ere orrelako paperak etxeetara bialtzeko izango dira bai gizonak, ezifñean dabillenari laguntzeko bafño seguruago.

Gure aita arotza zan, eta, familia aundia eta danak gazteak nola baigifñan, baserrian gure amak eta bi edo iru anai zarrenak egi-

ten zuten lana, eta aita irabazira joaten zan.

Errenteri-ko *Papelera*-n egiten zuan lana, eta egun batez andamiotik bera erori zan, eta bean tabloi bat zegoan eztenga aundi bat muturrez gora zuala, eta uraxen sartu zuan iztarretik ezurra jotzeraño.

Makiña bat mediku eta botika ibili zan gure etxean, bai dirua galanki gastatu ere; bañan danak alperrik izan ziran. Noiznai etortzen ziran beregana mediku bat eta iñoiz bi ere bai, eta abei beren artzekoa ordaintzeko ukullutik atera bear izaten zan txal bat edo bei bat, eta pixkabanaka orrelaxen joan ziran gure ganadu geyenak, medikua-ren bixitak eta botikak ordaintzeko.

Baserria errentan ibiltzen genduan, eta, gure aitak lau bat urte oyezan gaxo zeramaizkiela, nagusiak baserria saltzea pentsatu zuan. Garai artan etzan orain bezelako legerik, eta etxe-nagusiak nai zuana egiten zuan bere baserriarekin; eta egun batez etorri eta gure gurasoai esan zien:

—Baserri au saltzea pentsatzen det, eta lenbailen atera bearko dezute.

Eta gure amak erantzun zion:

—Bañan, gizona! Ez al dezun ikusten nere senarra nola dagoan? Eta famili onekin, danak saski batean sartzeko modukoak esate baterako, nora joan bear det nik?

—Nai dezun tokira zoaz; baña nik auxen bakarrik esaten dizut: libratzeko azkar nere baserria.

Alaxen, saldu zion Pello izeneko gizon aundi bati, naparra berez, eta Pello au, baserria erosi zuanean, etorri zan gure gurasoengana eta ala esan zien:

—Begira: baserri au nik erosi det eta emendik atera egin bearko dezute.

Eta gure amak adierazi zizkan familiko gorabarak, bañan baserria saldu zuanaren moduko biotza zuan erosi zuanak ere.

—Etxekoandre: obran asi bear det etxe ontan, eta libratu zaidazute azkar.

Eta gure amak erantzun zion:

—Obran asi bear badezu, asi zaitetz bazter batetik, eta ni sayatuko naiz beste etxe bat billatzen.

—Ez dago gaizki esana, etxekoandre, baña etxea puxka bat altxatu egin nai det eta tellatua kendu nai diot.

—Tira ba, asi zaitetz ba ixkin ortatik.

—Ez, zure senarra dagoan gela orren partetik asi bear degu tella kentzen.

Eta alaxen gelditu zan gure ama, bere begiak bi iturri ziruditela, negar galanki egiñez.

III

Errenteri-ko erritik zortzireun bat metro-ra, *Papelera Española*-ren atze-aldetik, tren-bidearen ondoan, zegoan etxe bat bi bizitzakoa, toki mospel xamarrean, mendi bateu beko sakonean, eguzkiak gutxi jotzen zuala.

Bizitza oyetan bizi ziran bi famili, eta etxe onen ondoan amar bat metrora zegoan beste etxe zar aundi bat, aspaldian utsik zegoana, eta gure ama zanak etxe artara joateko modua egin zuan, gaxo zeukan bere senarra eta familiarekin.

Etxe abek, naiz-eta kaletik aparte xamar egon, etzuten terrenorik. Etxe legorrak deritzayotenak ziran.

Etxeko mueble zar, erreminta eta gañerako gauzak eramaten, auzoko baserritarrak, gure aitaren lagunak, ibili ziran idiak eta gurdiakin: "Palaziyo" baserriko Jose Inazio eta "Gaztaño" baserriko Periko. Joan-etorria pranko egin zuten, gauzik gutxiena dan baserrian ere tresna asko izaten baita: gurdi ta karro zarrak, goldea, arria, segak, aitzurrak, kupelak, barrikak, eta nik bai al dakit zenbat tresna zar. Bearbada balio aundikoak ez, baña baserrian serbitzu ederra egiten dutenak beintzat.

Bei bat ere eraman genduan, "Arrio" izena zuana, etxerako lain esne izatearren.

Gure aita zana bost urte luzean oyea gaxo eta geyenean triste xamar egon bazan ere, ez genduan *Papelera*-ren ondoko etxe zar artara aldatu giñanean, alayago ikusten.

Ni artean mutil koxkorra nintzan, bañan igartzen nion gure aita tristetzen ari zala. eta etziola onik egin baseritik kalera aldatzeak.

Neroni ere triste arkitzen nintzan kale aldean, baserriko bizi-modua gogoratuta. Oraindik ere oroitzen naiz gure ama zanak nola bialtzen giñun batzuek baratzara eta besteak ganbarara esanez:

—Zuk ekarri azak eta porruak, perejil-pixka bat ere bai; eta zuk ekarri ganbaratik babarruna, tipulak eta baratxuriak; sagar batzuek ere ekarri erretzeko.

Aza-babarrunakin eltzekai ederra egosten zuan; urdai-pusketa bat ere sartzen zion, eta arek ere asko gozatzen zuan. Etzait aztuko bizi naizen arte, amaika t'erdiak inguru ortan nola ematen zigun ogi-puska bana eltzean bustita. Ura bai zala gauza gozoa!

Sagardo ederra ere egoten zan kupelan, eta egarritzean txarrua artu eta gustora joa-

ten giñan eske. Kanean berriz baratzara eta ganbarara joaterik ez; gutxiago berriz txarruarekin kupelara egarritzean. Dena erosi egin bear. Ori da gauza tristea! Alperrik da osasuna izan ezkeru, gu bezelakoarentzat baserria da onena bizitzeko.

Gure aitak igarri zion bere buruari baserri-jabeak eriotz-bidean jarri zuala baserri-tik bialtzearekin eta denbora gutxi barru ilko zala, eta iñoiz otsegin eta eramán-azten giñun danok bere gelara, eta an jarduten zau guri konsejuak ematen, esanaz bera laster ilko zala noski, eta otoitz egiteko bere alde zerura joan zedin; amarekin gelditzen giñala eta bere esanak zintzo egiteko. Seme zarrenari esaten zion, gu oraindik gazteak giñala eta guri bidea erakusteko, nundik eta nola ibili bear genduan.

Eta orrelaxen etorri zitzayon eriotza. Azkeneko orduan zentzua galdu zitzayon, eta arnas larri batzuen ondoren il zan.

Gero, aita ikusi genduanean kajan sartuta, lau gizonak bizkarrean zeramátela, ama berari begira negarrez, eta gu ere bai. Amak esaten zigun:

—Umeak: etzazute negarrik egin, aita zerruan dago ta.

Bañan guk ala ere negar egiten genduan.

Gero ama oso triste gelditu zan orrenbeste umerekin bakarrik. Gure osaba bat, amaren anaya, alargunduta zegoan bere emaztea ilda, eta, nola etzuan aurrik eta familiarik, ura ere bakardadean triste arkitzeu zan. Eta gure etxera etortzea pentsatu zuan, eta ala etorri zan.

Antonio zeritzayon eta urte askoan Errenteri-ko *Lanera* fabrikan aritu zan lanean.

Oso gizon jatorra zan, eta guretzako ere ogi-puska bezin ona. Guk asko maite genduan; berak ere bai gu. Makiña bat aldiz lo egiña nago berarekin.

Bañan guregana etorri eta andikan laister gaxotu egin zan. Uste det urak zituala gorputzean, eta artatik illa izan bear zuan, oso denbora gutxi oyea pasata. Gure aita il eta andik urte bete ingurura il zan, berrogei ta amaseiren bat urte zituala. Zeruan gerta dedilla.

Gure ama geroago eta tristeago jarri zan, lenago senarra eta gero bere anaya il zitzazkanean, eta bera ere gaxotu egin zan. Aren gaxotasunik aundienak naigabea ta tristura izan ziran.

Garai artan ni "Gabiria" baserrira morroi joana nintzan, eta tarteka joaten nintzan bitxitzera.

Gure anai zarragoak esaten dutenez, ga-xotu zanean bereala ekarri omen zuten medikua. Onek esan omen zuan etzuala ain gaizki arkitzen, eta berriz ere etorriko zala andik egun batzuetara.

Etorri omen zan, berriz ere begiratu omen zion ondo, eta ez omen zion gauza aundirik arkitzen. Ala, bere errezeta egin eta joan omen zan "urrena arte" esanaz.

Bañan geroago eta motelago gure ama ori, eta, gutxiena pentsatzen nuan garayean, senideetakoren bat Gabiria-ra ama il zala neri abixatzera joan zan. An etorri giñan biok korrika, bide guztian negarrez.

Etxera iritxi giñanean, sartu nintzan amaren gelan eta an zegoan oyea ilda. Ura ala ikusi nuanean eta gañerako senide guztiak ere bere inguruan negarrez, neronek ere gero ta geyago negar egiten nuan.

An ari ziran esaten gure anai zarragoak eta auzoko beste emakume batzuek, jantzi egin bear zala bereala Ama Birjiñaren gisan; kaja ere ekarri bear zala segituan.

Egin ziran gauza abek danak, eta oso ederki jantzita jarri zuten gure ama, kajan sartuta, oyaren gañean; bi kandela piztu zizkaten bere ondoan, eta ala egon zan urren-go goiza arte.

Gure anai zarragoak eta auzoko beste batzuk egon ziran gaubean berari laguntzen, beren otoitzak egiñez.

Urrengo goizean etorri ziran Lezo-tik apaiz bat eta mutil koxkor bat bere gurutzearekin. Apaizak egin zuan bere errezua gure amaren aurrean, artu zuten lau gizonek bizkarrean eta an eramán zuten gure ama gaxoa Lezo-ko kanposantura.

Gure senide batzuk joan ziran bere ondoren, kanposanturaño lagundu eta eleizkizunetara, eta gu etxean gelditu giñan ayek etorri arte.

Auzoko emakume ayetako bat gelditu zan gurekin. Arek ere ala esaten zigun:

—Etzazute negarrik egin, umeak, ama zerruan dago-ta.

Bañan ala ere guk negar egiten genduan. Eta Gabiria-n bei-kontu nebillela ere, makiña bat aldiz egon nintzan negarrez gure aita eta ama gogoratuta, pentsaturik ez nituala geyago ikusiko.

Gu bizi giñan etxea nola baitzegoan Lezo-ko partean, aita, ama eta osaba Antonio zana Lezo-ko kanposantuan lur artuak dira. Gure etxetik bide luzea zegoan kanposanturaño, bañan ala ere ildakoak bizkarrez eramaten zituzten. Aspertu ederra artzen zu-

ten eramantzalleak. Gero amaiketakoa izaten zuten Lezo-ko "Gure Borda" ostatuan: ogia, gazta eta ardoa.

Bi urte bete buruan iru gorputz atera ziztuzten gure etxe artatik. Tristura ederra utzi zuten.

Anai-arrebak an gelditu giñan bakar-bakarrik, iñoiz esaten dan bezela, ez zerurako eta ez lurrerako.

Garai artan gure arrebak amar bat urte zituan, eta, nola ez genduan beste emakumerik etxean, guk zerbait ere pentsatu bear, eta alkarren artean erabaki genduan anai batzuk ostatz jarri eta lanean asiko zirala fabrika edo beste lantegiren batean, eta beste anai batzuk berriz morroi joango giñala baserri batzuetara. Eta orixen egin genduan.

Sagasti-tik ekarritako traste ayek danak, saldu egiñ giñun. Obeto esateko, erregalatu; balio zuten diruaren erdirik eta laurdenik ere ez baitzan artu. Guri ere gerta ziztzaigun Txirritak, bere bertso batean, esaten duana, nagusi batek bere baserritik bialdu zuan maizter baten gertaera:

Aziendaz ta lan-erremintaz
bagendaukagun indarra,
orain abekin ere ez degu
oso alderdi ederra,
zazpi baliyo luteken gauzak
hostian eman biarra,
au pentsatzian etortzen zaigu
begiyetara negarra.

Kaleko etxe artan urte paren bat pasatu
giñun, eta, gure gurasoak ilda andik atera
giñanean, berriz ere utsik gelditu zan. Etxe
abek eta bere inguruko terrenuak *Papelera*
Oarso-ren nagusiak erosi zituan, eta etxeak
bota, bete-lanak egin eta gaur terreno abe-
tan *Papelera Oarso* dago.

Familitik sakabanatu giñanean, noiz edo
noiz alkarrengana biltzen giñan senideak.
igandeetan eta aste erdiko jayetean goizean
mezetara joatean edo arratsaldean, eta an
jarduten giñan danok izketan, txoriak baño
alayago, batak besteari geuren pasadizoak
esaten. Lenengo alkarri esaten geniona au-
xen zan:

—Gure guraso maiteak bizi izan baziran.
gaur ez genduan orrela ibili bearrik.

Negarrez ere egon izan giñan bein baño
geyagotan, gure aitak eta amak egiten ziz-
kiguten maitasunezko zenbait mesede eta

beren muxu gozoak gogoratuta, pentsaturik geyago etzigutela emango.

Orain poliki bizi bagera ere, komeri ederrak ikusiak gera gazte-denboran. Jaungoikoak lagun dezayola gazterik gurasorik gabe gelditzen dan ume gaxoari.

IV

Gabiria baserria naiz Lezo-ko partean egon, Errenteri-tik gertuago dago: milla ta bosteun metro ipar aldera. Terreno menditsu baten gain-gañean dago, toki zelayean egiña, eguzkiak eta aizeak ondo jotzen dutela. Entzun izan dedanez, Lezo-ko baserririk aundiena da.

Papelera Española eta *Papelera Oarso*-ren tartetik dago bertarako bidea, aldapatsua eta neke aundikoa garai artan beintzat.

Baserri au etxe zar zabal baju xamar bat zan, gaur berritu eta aundiago eginda dagoan arren.

Etxe onek terreno asko zuan, eta bere inguruan golde-lur asko zituan zelayak, arta-soro, alpapa eta gañerako labore-gauzak egiten ziranak; eta beste terreno batzuk, berriz, aldapatsuak. Belaze asko eta onak zi-

tuan; sagasti aundiak eta onak, geyenak eguzki aldetik; gerezi, udare, aran, intxaur eta orrelako fruta ere asko zuan.

Ganadua ere asko edukitzen zuten: bei, txal, asto, ollo, koneju, uso eta abar. Etxe-atarian an ibiltzen ziran eiz-txakur bi edo iru, eta beste kate-txakur bat edo bi ere bai, iñor kanpokorik zetorrenean adierazteko.

Etxean bear zan ura, Errenteri-ko Ayuntamentuaren tuberitik artua zan, erreka urruti xamar zualako.

Baserri ontan bizi ziran senar-emazteak lau seme eta alaba batekin. Seme zarrena kanpoan ibiltzen zan lanean, egur-almazeu batean txofer kamioi batekin, eta gañerakoak etxean lanean.

Etxeko nagusia gizon begi-txiki antzeko mozkote sendo bat zan, berrogei ta amabost urte zituana; Jose Aguirre bere izena. Serio xamarra zan, broma gutxi zuana; oso langillea, beti lanarekin borrokan ibiltzen zana.

“Birigarrua” zuan bere izengoitia, eta ni ere gaiztoa izan, eta gerezi-denboran arbolara igotzen nintzan eta birigarroaren txistua jotzen nuan, eta gizarajoa asarretu egiten zan, esanez:

—Orain ere neri burlaka ari al aiz, kaska-beltz arrayoa?

Mezetara edo norabait joan bear zuanean, bere jazkera au izaten zan: alkandora barratu bat, galtza urdiñak, bota beltzak, eta blusa ere beltza; txapela tellatu gisa jartzen zuan, aurrean muturra luxe-luxea eta bi aldeetara iraulia.

Esan bezela, ganadu asko izaten zan, eta bagenduan lana! Makiña bat ernegazio pasata nago. Bei-kontu jartzen niñuten askotan eta an ibiltzen nintzan larri, korrika zazpi edo zortzi beyen atzetik, okerrera joan etzitezen.

Etxean gelditzen ziran beste bei bat edo bi eta zortzi bat txal, txerri, asto, ollo, koneju eta abar. Ayentzat danentzat jatekoa ekartzen izaten genduan lanik asko, eta beste lan pranko ere izaten giñun egin bearrak. Arto-sail aundiak egiten ziran, eta belar eta zakar-metak ere asko egiten giñun.

Komunio aundia ere, baserri ortan nintzala, egin nuan, amairu bat urte nituala. eta neri kosta zitzaidan dotriña ikasten! Egunez ez nuan izaten denborarik, eta gaubean jardun bear izaten nuan, gañerako lanak egindakoa, besteak oyera joaten ziranean.

Etxe artako neskak bazituan ogei ta lau bat urte. Oso seriya zan, eta arek erakusten zidan dotriña. Makiña bat kaskarreko artuta nago berak emanda. Goizean-goiz jeiki

tzen giñan, eta oso nekaturik egoten nintzan eguna lanean pasata. Nik lo artzen nuan nere dotriña eskuetan nuala, eta arek zapla! matrallean edo buruan, eta leziyoa ikasi arte etzidan uzten oira joaten. Ez det us-te nere amak ere ain gogor artuko niñunik. Olakoetan gogoratzen da bat, zeñen gauza tristea dan gazterik guraso gabe gelditzea.

Senideak alkarrekin biltzen giñanean, batez ere gure anai Kaximiro zanak, nola baitzan gu baño zarragoa, asko bizkortzen giñun conseju onak emanaz. Esaten zigun, urteetan aurrera goazen bezela, asi bear genduala zerbait soldata irabazten, eta gu morroi geunden baserrian ez baziguten bere neurrian soldata ematen, beste baserri batera aldatu bearko genduala, eta baserri askotako nagusiak parra egiten zekitela gurasorik gabe gelditzen dan umearen bizkar, esanez: "Ik nere mendean bizi bear dek, nik agintzen ditena egiñez".

Eta neri nagusi arek etzidan beñere txanpon bat ere ematen. Jai ta aste beti lanean; igandeetan meza entzun eta korrika etxera. Izaten zan zer egiña eta beti lanean, Ameriketako artzayen moduan beñere jairik egin gabe; eta nik banituan amasei edo amazapi bat urte, eta egun batez esan nion, ni ez

nintzala beti debalde lanean ariko eta zerbait ordaindu bearko zidala.

Eta beti esaten zidan:

—Bai, motel: datorren il ortatik asiko gaituk zer edo zer ordaintzen.

Bañan, illabete asko pasa arren, nola etzidan zentimorik ematen, nik pentsatu nuan etxe artatik norabait aldegin bear nuala, eta alaxen atera nintzan.

V

Andik Donosti-ko Antigua-ko partean dagoan "Artola" izeneko baserrira joan nintzan morroi. *Fundación Goyeneche*-ren inguruan dago; bi bizitzako etxea da. Batean bizi ziran senar-emazteak beren familiarekin, eta, ni morroi egon nintzan bizitzan, senar-emazteak bizi ziran, Martin eta Anttoni; abek etzuten aurrik.

Baserri au terrenu aldapatsu batzuen gain-gañean egiña dago, eguzkiak eta aizeak ederki jotzen dutela. Etxea bera aspaldikoa da, zarra.

Lur gutxi zuan; maizter batentzat poliki, bañan bi bizitzen ziran. Lurrak, geyenak eguzki aldetik zituan; baratza edo labore-

-toki on xamarrak bazituan; belazeak eta sagastiak toki aldapatsuan; ganaduaren azpitarako zakarrik etzuten, eta baso edo txarrik ere ez. Ganadua ere gutxi idukitzen zuten, eta kaxkarrak; pentsurik gabe belar utsarekin bizitzen ziran.

Etxe-ondoan bazuan zumar-arbol aundi bat; eta muxika-arbolak, aranak, udareak, gereziak eta briñoyak ere bazituan.

Etxe-inguruan bazuan putzu txiki xamar bat, eta, eudia egiten zuanean, betetzen zan, eta bertan edaten zuten ganaduak bear zuten ura. Etxeak berak bazuan bozaera deritzayon ormigoizko ontzi aundi bat, eta tellatuko urak bertara biltzen ziran, eta etxean bear zana andik artzen genduan.

Ni morroi egon nintzan etxeak, bazuau beeko txoko batean Ama-Birjiñ-iturri eder bat, eta andik ere ekartzen genduan.

Sarrerako atearen barrendik lotuta egoten zan txakur koxkor bat. Bera beltza zan kolorez, bañan ortzak zuriak erakusten zituan, iñor kanpokorik joaten zanean. Etzan izaten giro arrekina. Etxe-inguru artara etzan elbirik ere inguratuko berak nabaitu gabe. Orrelako txakurrak ez dira diruarekin ere pagatzen.

Sagar-denboran etortzen ziran kaleko mu-

til koxkorrak sagarrak ostutzera, eta gure nagusiak ikusten zituanean txakurra askatuta bialtzen zuan, eta an ibiltzen ziran larri.

Egun batez, bazkalondo batean, ikusi zituau lau edo bost mutil koxkor sagastian zebiltzala, eta an bialdu zuan gure txakur beltza tximista baño azkarrago. Mutil koxkor batzuk aldegin zuten korrika, bañan bat bazan deborarik etzuana aldegiteko, eta sagar-arbolaren gañera igo bear izan zuan txakurrak txikituko ez bazuan. Gizarajoak antxen egon bear izan zuan arratsalde guztian sagar-arbolaren gañean negarrez eta gure txakur beltza arbolaren azpian bere ortz zuriak agertuaz, mutil koxkor ari zaunkaz.

Gero nagusiak esan zidan:

—Sebastian, joan adi sagastira eta ekarzak txakur ura etxera.

Eta ala joan nintzan, eta, nik txakurrari eldu nionean, jetxi zan mutil koxkorra arbolatik beera, eta pena ematen zidan gizarajoak. Begi biak aunditurik zeuzkan negarrez, eta galtzak ere pixez bustita. Gero, nik zerbait egingo nion beldurra ere bazuan, bafia, zer egingo nion, mutilla postura artan ikusita? Urrikaldu egiten nintzan neroni, eta esan nion joateko aguro andik eta ez etortzeko geyago sagarrak ostutzera; bañan etze-

gon esan bearrik: etzan azaldu geyago mutil koxkor ura, eta ez bere lagunak ere.

Etxe artako nagusia, Martin, gizon aundi bat zan, berrogei ta zortzi bat urte zituana, naiz eta bere emazteak irurogei izan. Gizon seriyoa, bere boxeadorearen arpegiarekin, sudurra motz xamarra eta lepoa lodia. Bizarra igandeetan moztutzen zuan, bañan pasako zituan iru edo lau illabete buruko illerik moztu gabe, eta, ala zegoanean, ikara ere ematen zuan.

Emaztea ere oso bizartsua zan, eta oni ere senarrak moztutzen zion igandeetan, eta etxekoandre arek orduan ematen zuan amar bat urte gazteagoa.

Gizon aren jakkera, iñora joan bear zuan, izaten zan: txapela, alkandora barratu bat, galtza urdiñak, blusa beltza, eta oñetakoak geyenean alpargata beltzak.

Nagusi ari gustatzen zitzayon iya jai-arratsaldero pasiatzera joatea. eta bere amets guztia izaten zan ardo-puska bat edan eta gero mutur-joka ibiltzea. Iñoiz etorri izan zan etxera arpegia markatuta, bañan oso gustora gizona. Astelenean jarduten zan neri esaten igandeko goraberak, eta beti pantesi ori izaten zuan, esanaz:

—Atzo eman zizkat alakori ederrak, neronen ere artu nizkian baña!...

Eta berriz ere igandea etortzeko poxez egoten zan, mutil gazte baten moduan, beste kontrariyo batekin bere indarrak probatzeko. Neri soldata ordaintzeko etzuan izaten dirurik, baña parrandan ibiltzeko sortzen zuan nundik edo andik. Bere gustoko ballara Igeldo ingurua izaten zuan. Gustatzen zitzayon kontrariyo gogor xamarrarekin borrokan ibiltzea.

Ni ara joan eta bereala, soldataren kontua egiten asi giñanean, nik illean kobratzeko egin nai nuan, bañan nagusiak esan zidan urtean ordainduko zidala, eta ala egin genduan tratua berrogei ta amar duro ordaintzekotan. Pasatu zan urtea eta etzidan dirurik ematen, eta nik esan nion nagusiari:

—Aizu, Martin: urtea pasea da ni emen lanean asi nintzala, eta ez al degu soldatarik?

Eta erantzun zidan:

—Bai, emango diat; laister txekorra salduko diat eta egingo dizkiagu kontuak.

Txekorra saldu eta andikan puska batera ordaindu zidaten noizbait, eta nik orduan esan nion:

—Begira, Martin: nik illean kobratu nai det nere soldata, al bada.

—Illean ez dek errez izango, motel; nik

urtean bein ateratzen diat txekor bat eta orduan izaten diat dirua.

—Ba, nik illean kobratu nai det, eta gafierra illean bear ditut gutxieneko zortzi duro.

—Zortzi duro?

—Bai, bai: zortzi duro.

—Emango diat ba illero, bañan ez zortzi duro; illeko askoz gutxiago.

—Ba, ez badidazu ordaintzen nik esandakoa, ni banoa etxe ontatik.

Eta, ura esan nionean, erantzun zidan:

—Guk ere norbait bear diagu laguntzeko eta emango diat ba eskatzen dekana.

Bañan pasa illabete, bi, iru eta lau ere, eta dirurik ez, eta nik esan nion:

—Zer degu, nagusi? Abek ez dira guk esandako itzak. Ez al degu dirurik edo zer gertatzen da? Lana bai eta soldatarik ez? Au ez da segira ederra!

Eta erantzun zidan:

—Nik etzeukat ba orain dirurik, motel, eta noizbait egingo dizkiagu kontuak.

—Lenago ere kontua geyago dabil emen dirua baño!

Eta nola ez nuan beñere soldataren usairik ere nabaitzen, egun batez esan nion:

—Aizu, Martin: emengoa ikusia dago; ni ez neike lanean aurrera ola jardun eta ba noa emendik.

Eta erantzun zidan:

—Zer egingo diagu ba, motel! Berriz ere bateonbat etorriko al dek noski!

Eta alaxen aldegin nuan baserri artatik. txakur txiki bat ere artu gabe. Ni atera eta andik urte pare batera gaxotu eta il egin zan nagusia, eta bere emaztea ere, bera il da andik bi edo iru bat urtera, il zan.

VI

Andik atera eta bereala jakindu nuan Donosti-ko Ayete ballarako “Azken-Portu” izeneko baserrian morroya falta zala, eta araxen joan nintzan.

Baserri au kamiyoaren ertzean dago, Franco-ren palaziyoa pasa eta bereala. Naiz aunditu eta gaur kale-etxe bezela jarria dagoan arren, garai artan etxe koxkor bat zan.

Baserri ontan bizi ziran senar-emazteak ezkonberriak, Juan Mari eta Manuela; bi aur txiki zituzten, seme-alabak; gero izau zuten beste alabatxo bat.

• Etxe ontatik berrogei bat metrora, Donos-

ti aldera, kamiyoaren eskubitik dago beste baserri-etxe bat, "Mantulene" izena duana, gaur "Juan-Marienea", eta ukullua eta ganaduak emen idukitzen zituzten.

Gau batez, gu lotan geundela, eudia erruz egiten zuan eta Azken-Portu-ren tellatuaren erdia erori zan. Jaunari eskerrak, ez genduan iñork ere miñik artu. Ain zuzen, iñor etzegoan alderdia erori zan. Urrengo egunean, danok Mantulene-ra pasa bear izan genduan, gauza guztiak artuta. Erori zan etxe onen nagusiak, orduan berritu eta jarri zuan kale-etxe moduan, eta bere terrenuak Mantulene-ren izenean jarri ziran.

Baserri onek terreno gutxi zuan eta aldapatsuak, mospelak eta itxaso aldera. Eguzkiak jotzen zuan, bañan arratsaldean. Ganadu gutxi idukitzen zuten. Baratza onak zituan, eta berdura asko egiten zan plazarako. Sagardoa ere egiten zuten, eta gero saldu.

Nagusi arek ogei ta zortzi bat urte zeuzkan. Garai artan gizon kozkor-bikaña zan. Pixatuko zituan larogei ta zortzi bat kilo. Norabait joan bear zuanean, bere jazkera au izaten zan: txapela, alkandora zuria, gal-tza urdiñak, txaketa eta zapata beltzak.

Etxe ontara etorri eta bereala, asi giñan

soldataren tratua erabakitzen. Nagusiak galdetu zidan:

—Zenbat irabazteko asmoa dek?

Eta nik erantzun nion:

—Zortzi bat duro illean.

—Zortzi duro asko izango dek. Nik eman-go dizkiat sei. Konforme al aiz?

Eta berriketan ez aritzeagatik, baietz esan nion.

Eta, baserri ontan nola sagardoa saltzen baitzan, inguruko baserritarrak ere etortzen ziran sagardotegira, eta egun batez gure nagusi arek or ikusten gaitu bola-tokian Bera-bera-ko Balentin eta biok izketan ari gera-la, eta illunabarrean, ukulluko lanak egiten ari giñala, galdetu zidan:

—Zer ziken Balentiñek irekin?

—Balentiñek? Ezer ez. Or jardun gera biok izketan kontu kontari.

—Bai, orrek zerbait baziken irekin. Zer esan dik? Nik baño soldata geyago emango dikela?

—Gizona: guk ez degu soldata-konturik berri- ezertarako.

—Bai, bai: zuek ez nazute ni engañatzen. Nik bazekiat emen jendea zer dabillen. I bere etxera morroi eramane nayan zebillek ori, eta emendik aurrera illean duro

bat geyago emango diat nik: lenago sei bezela, ontaz aurrera zazpi duro.

Eta, neronek batere uste gabe, nere soldata "puja-berritu" egin zan.

Gero gure nagusi arek sagardo gutxiago egiten zuan, eta lan gutxiago baserrian; neroni ere geyenetan diru-premian arkitzen nintzan, eta beti morrontzan ere aspertuta negoan, eta egun batez esan nion:

—Aizu, Juan Mari: nik laister soldadu joan bear det, eta txanpon batzuk irabaztera norabait joan nai nuke ba.

Eta erantzun zidan:

—Bai, motel: emen gu biontzako lan gutxi zeukagu, eta nai baldin badek, nunbait asi adi.

VII

Alaxen, egun batez Donosti-ko Patxi Erdozia jaunarengana joan nintzan. Jaun au transportista zan, eta Donosti-ko gas-fabrikako ikatzak kayean baporetik artu eta bere kamioyakin ekartzen zituan. Nik galdetu nion:

—Neretzako lanik bal al daukazu, nagusi?

Eta erantzun zidan:

—Bai, motel; lana bazeukagu. Etorri nai dekenean.

Gas-eko fabrika Donosti-ko Morlans ballararen sarreran dago. Gasa ikatzarekin egiten dute, eta antxen asi nintzan lenengo palaketan ikatzarekin, etortzen ziran kamioyak ustutzen.

Garai artan *Hernani* baporea zan fabrika ontarako Asturias-tik ikatza ekartzen zuana. Amabostean bein edo ola etortzen zan, eta ura ustutzen lau bat eguneko lana izaten genduan. Gañerako egunetan etxean baserrian jarduten nintzan nagusiari laguntzen.

Bapore ori zetorrenean, gure nagusi Patxi Erdozia bera etortzen zan kotxearekin guri abixatzera; berekin lanean aritzen giñanak kamiyo-ertzean bizi baigiñan. Ni Azken-Portu-tik oñez joaten nintzan; goizean host et'erdietan jeiki, ganaduak gobernatu, gosaria artu eta zazpi t'erdiak alderako lanera. Baziran ni baño urrutiago bizi ziranak ere, bañan ayek ere oñez ibiltzen ziran; ez baitzan gaur bezela autobusik.

Gero *Hernani* baporea desegin zuten zarra zalako, eta andik aurrera ni egunero ibili nintzan Erdozia-rekin, gerrara joan nintzan arte.

Amar pezta irabazten genduan eguneko soldata, eta etxean astean ogei pezta pagatzen nuan, eta goiz-illunabarretan etxeko lanetan lagundu.

“Uralde” baserriko Kalisto Dendategi genduan enkargatua, eta berarekin lanean jarduten giñan amalau edo amabost mutil: Malmiztegi-ko Antonio zana, Errotatxo-ko Juan Kruz zana, Ortatxiki-ko Luis zana, Miramonzar-eko Joxe zana, Errondo-ko Antonio, Txabola-ko Manuel, Errera-ko Manuel Gorra, Pakea-ko Bernardo, Beasain-go Joxe eta Lesaka-ko Joxe Mari. Amara aldeko beste erdeldun batzuk ere izaten ziran tarteka.

Garai artan Loyola-n Txomin-enean billera egiten zan. Esku-soñua jotzen zuten, eta an ibiltzen ziran neska ta mutil dantzan, eta ni ere igandeetan araxen joaten nintzan nere lagunekin. Orduko nere lagunak ziran: Gure-Pakea-ko Rafaeltxo, gaxotu eta Andazarrate-ra eraman eta bertan il zana, Uralde-ko Xanti, Juanindegi-ko Modesto, Ugalde-ko Pedro, eta baita ere Erreka-ko Simon zana eta Etxetxiki-ko Joxe zana, gerran, baita Madrid aldean eta bestea Teruel edo Belchite alde ortan, il ziranak.

An puxka batean ibili eta gero Ernani-ko tranbean Donosti-ra; eta emendik Ayete-ko Munto baserrira. Emen sagardoa saltzen zu-

ten, gaur ere saltzen duten bezelaxe, eta merienda pixka bat egin eta etxera danok zintzo, urrengo goizean ere lanera joan bear baitzan.

Olaxe izan zan nere gazte-denbora.

VIII

Ni ez naiz oroitzen gauza ontaz, baña, nere anai zarragoak esan didatenez, gure aita zana ere bertsoan aritzen omen zan gaxotu baño lenago, eta neri ere oso gazterik sortu zitzaidan bertso-zaletasuna.

Mutil koxkorra nintzala, nere lana beyak larrean zaitzea izaten zan, eta geyenean poltxikuan izaten nuan bertso-paper zar edo berriren bat, eta antxen jarduten nintzan kantari, udaberrian txoriak baño alayago; eta bertso on xamarrak edo nere gustokoak baldin baziran, azkar ikasten nituan memoriz.

Garai artan nik ezagutzen nuan bertsolaririk onentxuena, gure Txirrita aundia zan, eta berak plazan kantatzen zituan bertsoak eta paperean jartzen zituanak, izaten ziran nere gogozkoak.

Garai artan ni igandeetan Errenteri-ra joaten nintzan meza entzutera, eta, mezetatik

ateratzen giñanerako, eleiz aurrean an egoten zan gizon bat bertso-paperak saltzen. Igandero ateratzen zan iru orriko bertso-paper bat, "Bertsolariya" zeritzana, dana bertso zar eta berriakin beteta, bere prezioa amabost zentimo zuana. Nere kutizi guztia bertso-paper ayek erostea izaten zan, beikontu nebillen garayean kantatzeko edo ikasteko.

Garai artan ere, gure errietan festak ziranean, izaten ziran bertsolariak, eta joateko modurik izaten baldin banuan, an joango nintzan naiz urruti xamar izan, eta bai gustora asko entzun ere.

Neroni gutxitan jardun izan naiz plaza bertsoak kantatzen. Nayago izan det pape-rean jarri, eta baditut bertso banaka batzuk gauza baten edo bestearen gañean jarriak, eta inprentatuak ere.

Nik amazazpi urte nituala, Donostiko Kursaal-ean egin zan bertsolari-txapelketa bat. Artarako lendabizi Donosti inguruko errietan aukeratzen zituzten bertsolaririk onentxuenak, beren bertso-sayoak egin ondoren. Txapelketa artako zuzendariak egun batez Ayete-ko ballarara etorri ziran, eta, emengo bertsolari zarrak eta gazteak bildu eta alkar probatu ondoren, Kursaal-era joateko gelditu giñan: zarretatik Aranburu-ko

Martin Etxeberria ta Berabera-ko Nikolas Sorozabal, eta gazteetatik Oriamendi-ko Jose Leon eta ni.

Esan bezela, txapelketa-egun artan bildu giñan Kursaal-era, eta ango zuzendariak esau zidan, Jose Leon etortzen bazan, guk biok kantatu bear genduala lendabizi, baña, ez bazan etortzen, ezin kantatuko nuala bakarrik. Eta nola etzan azaldu, ez nuan kantatu.

Bañan esan zidaten, txapelketa bukatzen zanean, joateko beste bertsolariekin batera bazkaltzera, eta an joan giñan agintari, zuzendari eta bertsolari danak ostatu eder batera; an agindu zidaten neri ere kantatzeko, eta beste bertsolariai bezela eman zidaten saria; eta, egun zoragarri bat pasatu ondoren, eman zitzayon bukaera egun artako bertsolari-festari. Egun artan Basarri gelditu zan txapeldun.

Garai artako bertsolari zarrak bazuten Donostian txoko polit bat, oso maite izaten zutena: kale Easo-n —gaur Víctor Pradera— Bar Manolo. Donosti aldera etortzen ziran bertsolariak, ostatu ontara biltzen ziran; Txirrita baitzan onera maiz-xamar etortzen zana, eta nik uste det danak aren arrastuan ibiltzen zirala. Gañera, bertako nagusia Manuel ere bertso-zale purrukatua baitzan.

Egun artan, guk bazkaldu genduan ostatuan, bertsolariak irtenda gero, inguratu zitzaidan nere lagun bat, Patxi Lazkano, Alza-ko Otxoki baserrikoa, eta bera ere bertsolaria, ni baño gazteagoa. Etzekian nunitz bait ongi Donosti-ko berri eta neri galdetu zidan:

—Aizak: ik bai al dakik bertsolariak nunitz egiten duten billera?

—Jakingo ez diat ba? Ia, etorri adi nerekin. Bereala erakutsiko diat.

Ala, etorri giñan Manuelen ostatura, eta an zeuden bertsolari geyenak, Txirrita bere maixu aundiarekin, batzuek mayean exerita ta beste batzuek zutik. Gu sartu giñanean, etzan iñor ari bertsoan; danak ixilik zeuden.

Txirrita, berriz, bakar-bakarrik mai txiki batean meriendatzen ari zan, kaxuelkada bat tripaki eta botilla bat ardo bere aurrean zituala. Eta nola ortzik etzeukan eta tripakiak ere zaill xamarrak zeuden, aoan ibilli ta mai-pera botatzen zituan. An bazebillen txakur txuri txiki bat eta arentzat etzetozten gaizki.

Ontan nere lagun Patxi esan zidan:

—Bertso bat botako niokek bai oraintzen Txirritari!

—Bota akiok ba, motel!

—Lotsatu egiten nak!

—I lotsatu egiten baldin baaiz, neronek botako zioat ba!

Alaxen, aulki bat artuta, jarri nintzan Txirritaren mai artan, eta esan nion:

—Jainkoak gabon dizula, Txirrita, On egin dizula!

—Iguualmente, gazte; eskerrik asko.

Eta ontan kantatu nion nik bertso bat; ez naiz artaz ondo oroitzen, bañan olako zerbait zan:

Ederki kosta zaizu, Txirrita,
kaxuelka ori jatia,
tripaki-puxka pranko badezu
mai-pe ontara botia,
txakur onek gaur zure kontura
egin duan banketia!
onentzat ez da gaizki etorri
zuk ortzik ez izatia.

Ori aditu zuanean, bultza zion Txirritak kaxuelari —ordurako geyena ustuta zeukan—, trago bat edan da bereala bertsoan asi zan, olako zerbait kantatuaz:

Txakur txar onek antzeman dit
nik ortzik ez daukatena,
berialaxen billatutzen du
neri sobratzen zaitena;
kaxuelka bat tripaki banun
ta berak jan dit geyena,
gero kontua pagatzeko ni,
orrek ematen dit pena.

Orduan ekin zion beste bertsolari batek.
esanaz parrandan gastatzen zituan diruekin
etzeukala ortza berriak jarri eziñik, eta or-
duan errezago jango zituala tripakiak txa-
kurrari eman gabe.

Kursaal-ean ederrak kantatu ziran, bañan
an kantatu ziranak etziran batere txarragoak.
Gu gaubean, amarrak aldean, atera giñau
etxe aldera, eta artean ere an gelditu ziran
danak zeñek baño zeñek bertso ederragoak
kantatuaz. Zeru txiki baten antza ematen
nion nik Manuel-en ostatuari egun artan.
Bazirudian aingeru-talde bat ari zala kan-
tari, triste zeudenak alaitu nayeon. Izan
ere, orrelako egunak gogoangarriak izaten
baitira Euskalerrian, batez ere euskal oitu-
ra onak maite ditugunentzat.

IX

1936-garren urteko Uztaillaren 6-an, aterra giñan Ayete-tik nere lagun Pedro eta ni bizikletan, arratsaldeko lauetan, Pamplona-ko San Fermin festetara.

Ayete-tik erten eta lenengo Tolosa-ra joan giñan; emen napar kamiyoa artu genduan, eta Betelu-n barrena, Azpiroz-ko aldapan gora. Kamiyo ontan gora goazela, badago baserri bat bide-ertzean, eta araña bizikletaren gañean joan giñan, eta andik gora bide-puska batean oñez, iya aldapa bukatu arte; emen jarri berriz ere gañean eta Lekunberri-raño. Bero aundia nola baitzan, egarritu egin giñan, eta antxen aritu giñan zerbait edari freskoa edaten.

Tortillatxo bana ogiarekin eta zato txiki bat ere bagenduan edariz beteta biderako artua, eta etzan gaizki etorri. Gogoak ematen zigunean, exeritzen giñan kamiyo-ertzean, eta txurrupe bana edo bina edan eta segi berriz ere.

Lekunberri-ra bitarte kosta zitzaigun pixka bat, bañan andikan aurrera, nola baitzan zelai xamarra, oso ederki joan giñan.

Pamplona-ra gaubean, amarrak alderako, iritxi giñan, eta, zerbait jan eta edan gen-

duanean, ibili giñan kalean aruntz eta onuntz. Bañan aspertuta geunden, eta nunbait etzan bear genduala pentsatu genduan. Oyik ez genduan arkitu, eta etxeetako atehondo geyenetan ere jendea zegoan lotan, eta, nola gau-giro ederra zegoan, "Paseo de la Taconera" deritzayon tokira joan giñan. Beste asko bezelaxen, gu ere aulki baten gañean etzan giñan.

Lotan geundela, goizeko laurak alde ortan, nabaitu giñun tiroak dik-dak! dik-dak! eta nik esan nion nere lagunari:

—Nabaitu al dituk tiroak, Pedro?

—Bai, bañan ez adi ikaratu; lo egin zak. Karteristen bat edo zerbait orrelako ibiliko dek, eta ari tirako zioken guardiak.

Bañan andik pixka batera, dik-dak! dik-dak! berriz ere tiroak. Eta orduan esan nion:

—Motel, motel! Goazemak emendik ostatura eta kafe pixka bat artu dezagun.

Oraingo gisa, orduan ere jende asko biltzen zan Pamplona-n festa-usayean. Probin-tzi askotatik etortzen ziran gazte-taldeak beren musika eta guzti, eta probintziari egokitzen zitzaizkan jazkerak eta lepoko pañue-luak ekartzen zituzten; eta, nola garai artan oponiyo edo partidu asko zan, baita ere

beren partiduari egokitzen zitzaizkanak ere, eta, ikusten danez, batzuk besteakin asarretu egin ziran.

Guk ez gendakigun Pamplona-ko berri, eta bertako jendeari entzuten genion nola esaten zuten:

—Oraintxen laixter etorriko dira Rochapea-tik gora zezenak...

Eta guk alkarri esan genion:

—Artu ditzagun sarrerak eta goazen plazara.

Eta ala joan giñan, eta an ikusi genduan komeri polita. Iritxi ziran zezen oyeke plazara; au dana jendez beteta zegoan; zezen oyeke etzekiten zeñi segitu ere; bereala idiki zituzten ukulluko atea, eta an sartu ziran tximista baño azkarrago.

Ez dakit sei ala zortzi ziran, bañan abetako bat oso maltzurra zan, eta etzan besteakin batera sartu. Arrapatzen zuana jo ta aidean botatzen asi zan, eta garbitu zuan plaza ederki. Gero idi zar batzuk atera zituzten; abei segika joaten zan ate-ondoraño, bañan berriz ere jira ta plazara. Gero torero moduko bat etorri zan zapi gorri batekin, eta ari segika sartu zan.

Gero atera zituzten bi zezen koxkor batera, mendi-betizu oyetakoak, eta ayek ere

jarri zuten festa ederra. Beti korri egiten zuten, arrapatzen zutena aidean botata. Eskerrak etzutela min aundirik emango noski.

Dulzaiñeroak ere baziran ederki jotzen zutenak, eta beste gazte-talde batzuek *jota navarrak* kantatzen zituzten. Ayek ematen zioten festari bere garrantzia. Logale giñanak ere esnatzen giñuzten ederki, eta egun ayetan etzan izango biotz tristerik ayek alai-tuko etzutenik.

Eta eguerdi arte ibili giñan zerbait ikusten. Ikusi genituan txarlatanak, feriantek, kinkilleruak, eta musika edo soñua kalez-kale.

Gero, etxerakoan, ango zerbait ere ekarri bear genduala eta baratxuri-korda aundi bana artu genduan, korda bakoitza iru peza pagatuta; eta or etorri giñan, ayek geren lepotik zintzilik genituala. Illunabarrean garaiz xamar iritxi giñan Donosti aldera, eta esan genduan:

—Loyola-ra joan bear diagu, Txomin-en billerara.

Neskatxa asko joaten ziran ara dantzara, gure ezagunak, eta ayentzat izan ziran gure baratxuri geyenak. Batek azitarako bear zuala, eta besteak ere bai; eta batek buru bat kendu, eta beste batek beste bat edo bi,

eta akabo gure baratxuriak. Etxerako eka-
rri giñun bai batzuk, baña gutxi.

Orduantxen izan nintzan Pamplona-n le-
nengo aldiz. Orduan ez genduan jakin zer-
gatik tira zituzten tiroak, bañan egun asko
baño lenago nabarmendu zan.

X

Andik amar bat egunera sortu zan Espa-
ña-ko gerra. Orduan jakin genduan Pamplo-
na-ko tiroak zer ziran.

Donostia-n lendabizi militarrek altxatu zi-
ran. Guk Azken-Portu-tik entzuten giñun
ederki Loyola-ko kuarteletan egiten ziran
tiroteo beldurgarriak, militarrek barrendik
eta gorriak kanpotik.

Donosti barruan ere egin ziran tiroteo la-
tzak, *Gobierno Civil*-ean, *Casino*-an, *Hotel
María Cristina*-n..., batzuk barrendik eta
besteak kanpotik, bañan azkenean milita-
rrek errenditu ziran, eta gorriak gelditu zi-
ran nagusi, naparrak sartu ziran arte.

Garai artan, Donosti barruan egunero ti-
roka nola aritzen baitziran, baserritar gutxi
joaten zan berdura eta esnearekin plazara,
eta gure nagusi Juan Marik esaten zidan:

—Autobusik etzebillek, baña karretillan eraman leikek zerbait plazara eta txanpon ederrak artu ere bai.

Eta alaxen joaten nintzan bala tartean barrera nere karretilla artan letxu-mordo bat eta beste patata puxka batekin.

Egun batez, Aldapeta barrenean nijoala, ikusi nituan bi emakume, bat baserritarra eta bestea kaletarra, bata besteari esnea ematen ari zirala eta kaletarrak bere marmitta txikia esnez beteta eskutik zintzilik zeukala.

Tira zuan norbaitek ere tirua alde artara, eta marmitta txikia pasa zuan balak alde batetik bestera, eta an joan zan emakume gajo ura bere marmittatik esnea zeriola, eta baserritarra ere azkar asko sartu zan atondo batean.

Ni ala ere aurrera; Bretxako plazaraño joaten nintzan. Ernani kalean barrera nijoala, botika bat badago an etxe-kantoi batean, eta nere karretillaren otsa entzuteu zuanean, ango botikarioak persiana pixka bat altxa eta ala esaten zidan:

—Zer daramak or, gazte?

—Emen letxua eta patata.

—Patata? Ia ekatzak onera! Zenbat kilo dituk?

—Ogei.

—Ondo da: nik artuko diat dana. Zenbat balio dik?

Garai artan kiloak erreal bat balioko zuan geyenaz ere, baña nik “pezeta bat” esaten nion, eta antxen ematen zizkidan ixil-ixilik ogei pezeta. Gero ala esaten zidan:

—Baldin badek, bigar ere ekarri.

Urrengo egunean ere laister entzuten zuan nere karretillaren otsa. Ni pare artara irixten nintzanean, azkar asko altxatzen zuan persiana. Orrelaxen ibili giñan egun batzuetan.

Plazara joaten nintzan, eta letxuak, naiz batzuk luzatuak izan, agertu ordurako eramaten zizkidaten eskuetatik; ez baitzan iya iñor joaten berdurakin. Eta amar zentimo balio etzuten letxuak, pezeta bana saltzen nituan.

Bañan gero, naparrak Irun aldera inguratu ziranean, ango tiruak entzuten asi giñan. Ipar-aizea zanean, beintzat, Ayete ballararik ere ederki entzuten ziran fusil eta ametralladorakin egiten zituzten tiroteo latzak.

Nik banituan Donostiarra lagun bat baño geyago ere Irun alde ortan gerran zebiltzanak. Or ibiltzen ziran batean gerrara joan eta bestean etxera etorri, eta abei galdetzen nien nik:

—Zer moduz dijoa ba gerra ori?

Eta erantzuten zidaten:

—Gerra ori? Etzekiat zer gertatu bear duan! Errez menderatuko genituala uste gedin, baña napar oyek gogor eusten ziotek beren aldetik. Egiten duten pixka, beti aurrera egiten ditek oyek.

Urrena, berriz, Andoain inguru eta Burretza-mendi aldetik ere tiroak entzuten asi giñan. Gure auzoko gizon batek ala esaten zuan:

—Emen dituk naparrak Tolosa aldetik beera. Tiroak gero ta garbiago zetozte.

Eta arrazoi zuan: pixkabanaka beti aurrera zetozten, Donosti inguruko mendi eta erri danak artuaz. Asko kostatzen zan, bañan berenganatu zuten Irun alde ori.

Agorrillaren 12-an etsi zuten gorriak eta bazijoazten danak Bilbao aldera.

Garai artan ni ikatz-lanean ibiltzen nintzan Donostia-n, eta, larunbata nola baitzan, illundu arte lanean jardun giñan. Gero kai aldera joan giñan asteko soldata kobratzeko asmoan, nagusia inguru artan bizi baitzan.

Bañan etzegoan egun artan kobratzerik. Ura zan ango ixkamilla eta jendearen ero-

mena! Danak, koltxoyak eta arrapatzen ziztuzten etxeko tresnak arturik, arrantzaleen baporeetan sartu eta al zuan guztia bazijoan Bilbao aldera.

Txoperrak eta guk, mutillak, alkarri esan genion ohea izango zala etxe aldera joatea, eta orduantxen zetozten kamiyoan beera. Ernaz.

Banetorren etxe aldera, Azken-Portu-ra, eta orduantxen zetozten kamiyoan bera, Hernani aldeko eta Oriamendi-ko gallurrean egon ziran gizonak, beren kañoyak eta gerrarako tresnak artuta.

Ikusi niñutenean ayek beera eta ni gora netorrela, erderaz esan zidaten:

—*¿A dónde vas tú?*

—*Yo a casa.*

—*¿Cómo que a casa? Vente con nosotros para abajo, que tenemos que ir a Bilbao.*

—*Pero vengo de trabajar y tengo que mudarme esta ropa sucia.*

Ikatzetan arropa, arpegia ta dana zikin-zikin eginda bainetorren. Eta ayek esan zidaten:

—*¿Cómo que a mudarte? ¡Vente con nosotros!*

—*¡Si vivo aquí mismo, en este caserío!...*

—*Bueno, bueno: sigue y luego vienes.*

Baña ni laister salta nintzan kamiyotik baratzara, eta beko txokoan barrena joan nintzan etxera.

Afaria atera zidaten, bañan ez neukan jakiteko gogorik. Nere barrena etzegoan lasai naparrak nolako sarrera egiten zuten ikusi arte. Gau guztian gelako leyoan egon nintzan zeletan. Goizeko ordubata alde arte, gorriak pasa ta pasa aritu ziran Donosti aldera, gero emendik Bilbao aldera jarraitzeko. Asarraturik hatak besteari esaten zioten erderaz:

—*¡Quién iba a pensar que teníamos que perder tan fácil estas posiciones!*

Eta besteak erantzuten zion:

—*Es que, por lo visto, los cab..... de ellos tienen mejor organización y más disciplina y no hay quien pueda con ellos. Lo mejor que podemos hacer es marcharnos para Bilbao.*

Eta orrelaxen joaten ziran.

Urrengo goizean garaiz gure nagusi Juan Marik esan zidan:

—Lo egin al dek, motel?

—Nik ez; gau guztian leyoan egon naiz.

—Guk ere ez diagu lo askorik egin. Ba-

ñan aizak: bartarratsean oyera muturra garbitu gabe joan al aiz?

—Ara ba: ez neukan gogo aundirik ere arpegia garbitzen asteko.

Ta orduan garbitu nuan sukaldera jetxita. Urrena ala esan zidan:

—Zer gerta ere, orain napar oyek etortzerako, ekarri bear diagu gurdi bat alpapa.

Alaxen, gurdi janariarekin gatzela, asi ziran napar agintari eta gañerako jendea automobilletan pasatzen, Tolosa aldetik Ernani aldean barrena Donosti-ra zijoaztela, Ayete-tik pasatzen ziran kotxeak beintzat Naparroa-ko periodikoak boteaz.

Eta andik laister jakin nuan, gure iru anai ere, Kaximiro, Joxe eta Antonio, Bilbao aldera joanak zirala.

XI

Gorriak Ormaiztegi-n trenaren zubia puskatu egin zuten, eta andik aurrera Donosti-rako bear ziran gauzak, kamiyoiz ekarri bear izan ziran, berriz zubi au egin zuten arte.

Erdozia jaunak, gure nagusiak, bazeuzkan bere txoferrak, bañan Lizeaga zeritzayon beste transportista batek bazeukan txofer

bat ona eta oso trebea, Migel Anza izena zuana, eta Erdozia-k esan zion Lizeagari, ia txofer ori prestatuko zion Ormaiztegi-kobia egin arte, eta bayezkoa erantzun zion. Eta ala etorri zan Migel astelen goiz batean, gu danok garajea geundela, eta Erdozia-k esan zion:

—Etorri al aiz, Migel?

—Bai, onera etortzeko agindua eman dit nere nagusiak.

—Ara ba emen kamioi berria, ik estrañatu bear dekana, *marca internacional*. Emen zeudek nere mutil guztiak, eta abetatik artu itzik bi, erorrek nai ditukenak, ire laguntzalle izateko. Donosti-tik Zumarraga-ra asi bear dek gauzak eramaten eta ekartzen.

Migelek ongi ezagutzen zituan Erdozia-ren mutillak, eta bazekien langille bizkorrak bear zirala kamioya azkar betetzeko eta ustutzeko, eta au erantzun zion:

—Ba, nik bear ditudan mutillak, abek dira: Manuel Gorra eta Sebastian.

Eta alaxen asi giñan lan artan. Egunean iru jornara egiten genituan Donosti-tik Zumarraga-ra. Joaterakoan geyenean jaboya eramaten genduan Lizarriturri-ren fabrikatik, eta etortzerakoan berriz gauza guztietatik ekartzen genduan: ikatza, arrautza, platanua, edo egokitzen zana.

Manuel Gorra Errera-n bizi zan eta ni berriz Ayete-n, eta goizeko lauetakarako Donostiako "Autonomía" kalean egon bear izaten genduan. An zegoan Erdozia-ren garajea, eta ara biltzen giñan txoferra eta bi mutillak. Automobillean asko ibiltzen giñan, baña bai oñez ere; gaubean guk lanari uzterako izaten baitziran amaika t'erdia edo amaia, al zanik azkarren ibilita gañera, eta berriz ere oñez etxera danba-danba.

Patrikatik jan eta orrenbeste ordu laneau pasa, eta amar pezta eguneko soldata. Nagusi arek ere, beste askoren moduan, altzairua baño gogorragoko biotza baitzuan. Guk esaten genion:

—Patxi, guri otorduak pagatu bear dizkiguzu ba... Ezin ibiliko gera geuren patrikatik pagatzen degula.

—Nik otorduak pagatu zuei? Ez bazerate konforme, segi etxera!

Oso ordu gutxi izaten genduan gaubean lotarako, eta Manuel Gorrak eta nik berea-la lo artzen genduan txoferraren ondoan motorraren berotasunarekin.

Gu lotan giñala, txoferra aspertuta joaten zan, ixil-ixilik orrenbeste bidean. Bañan Ezkioga ingurura irixten giñanean, biok asintzen giñun esanaz:

—Begira, begira Ama Birjiña txuri-txuri!

Eta guk sinisturik:

—Nun? Nun?

—Ara, ara nun dagoan aritz-arbolaren puntan!

Eta gezurra: urte batzuk lenago jendea erruz ibili zan inguru ayetan Ama Birjiña ikusten zutela esanaz, baña dana kontua. Autobusak eta taxistak egin zuten orduan itxasora gabeko Ameriketa. Izandu ziran Ama Birjiña ikustera utsik joan ziran neskatxa gazteak eta “maletarekin” etorri ziranak; gero jendeak esaten zuan, Ama Birjiñaren milagrua zala.

Lenbizitik sinisten genion txoferrari, bañan gero ez genion kasorik egiten; arek gu esnatzeagatik eta toriatzeagatik esaten baitzigun.

Oroitzen naiz, Zumarraga-ra joaten giñanean, trenean nola joaten ziran soldaduak Beasain alderaño, eta gero emendik automobilletan frentera. Eta kañoyak eta gerrarako beste tresna asko ere orrelaxen eramaten zituzten.

Egun batez, gu an lanean ari giñala, etorri zan gorrietako aideplano bat. An ibili zan erriaren gañean bueltaka, bañan etzuan bonbarik hota; eta gu an egon giñan ba-

goi baten azpian gordeta, aldegin zuan arte

Ikatzetan lanean gebiltzala, Alsasu-ra ere joaten giñan ikatz billa, eta Eguberri egun batean ikusi genduan komeri polita.

Kamioikada bat ikatzarekin bagetozeu eguerdiko ordubata alde ortan Donosti alde-ra, eta Tolosa-ko *Papelera* parean or ikusten ditugu gizon baserritar batzuk, eskuak gora jaso ta “Gelditu! Gelditu!” esaten zutela.

Eta gure txoferrak ala dio:

—Aiton abek ere umore onean zetoztek ba, amaiketakoaren indarrarekin muturrak bero-bero eginda.

Bañan berealaxen beste batzuk, eta ayek ere berdin: eskuak gora jaso eta gelditzeko.

Gure txoferra bolantiari alde batera eta bestera ematen asi zitzayon, bañan automobilla, berak nai zuan tokira; direzioko barra arrastaka baitzeterren, eta baserritar ayek uraxen adierazi nai guri.

Ibai-baztarreko petrillaren kontra gelditu giñan juxtu xamar putzura erori gabe; eta, egun ayetan nola elurra eta eudi asko egin zuan, ibaya puntaraño betea zeterren.

Beasain-en artu genduan Tolosa-ra zeterren gizon bat, ikatz gañean exerita ekarri genduan, eta ala esan zigun:

—Nik egin det eskapada latza! Kamioya amildu izan bazan, ni joango nintzan lenda-bizi uretara.

Arek etzuan kontuan artzen gu ere an joango giñala, ez bera bakarrik.

Eta orrela ibili nintzan nere kinta deitu zuten arte.

XII

Alako batean, bialdu zidaten Donosti-ko Ayuntamentutik soldaduskara joateko pape-ra. Donostia-n ere bazan beraz beste "Alberto"-ren bat. Gerrak beti eman izan dit bel-durra, eta ala esan nuan etxean:

—Oraintxen galdu naiz!

Soldadu joan bear eta ez negoan seguru zein urtetan jayoa nintzan. Ala esan nuan:

—Ia ni 37-ko kintua naizen, eta kinta ori soldadu joaterako gerra bukatzen dan!

Eta alaxen igande-arratsalde batean gure nagusi Juan Mari eta biok joan giñan Oyar-tzun-go bikario jaunarengana, eta esan gen-ion ia begiratuko zuan mesedez liburuan ni noiz jayoa nintzan. Begiratu zuan eta bost egunez 36-ko kintak arrapatzen niñun. eta papera zuzen bialdu zuten Ayuntamen-tutik.

Alaxen etorri giñan triste asko Oyartzun-dik etxera. Ez nuan orduan pentsatzen, gero joango ziralda 37, 38, 39-koak eta beste asko ere.

Donosti-ko Ayete ballaran hizi giñanak, bi lagun giñan kinta artakoak: “Erreka” baserriko Simon Balerdi ta ni.

Simon mutil mozkote xamarra zan, bañan gorputzez zabala, oso bizartsua —gorputz guztian zuan bizarra— eta indar asko zuana.

Egun batez joan nintzan neroni bakarrik beyak eta gurdiaekin mendira egur billa. Aldapatxo batean kargatu nuan izugarrizko gurdikada egurra, eta ez nintzan piyatzan bakarrik abiatzera, amilduko zan beldurra-ekin. Neregandik gertu xamar ari ziran lanean Simon eta bere aita, eta, gu ain lagun maiteak izanik, nik otsegin nion esanaz:

—Simon, etorriko al aiz mesedez pixka batean gurdi oni eltzera?

—Bai, motel; etorriko ez nauk ba? Egon adi pixka batean. Bereala or nauk.

Etorri zan; jarri zan gurdiaaren azpiko aldetik kurpillaren parean eta esan zidan:

—Ik segi beyakin!

—Ez, Simon; or oso leku txarrean jartzen aiz. Deskuiduan amiltzen bada, ortxen gelditu bearko dek azpian.

—Ez, ez; ik segi zak lasai; ni emen baldin banaiz, gurdi au ez dek amilduko-ta.

Eta alaxen, berari eskerrak, atera genduan gurdikada egur galanta.

Simonek indarra bazuan saltzeko ere. Segan eta aizkoran ere ederki egiten zuan. Eta indar asko zuan mutil bat izateko, aurtxo bat bezin umilla zan.

Eta alaxen atera giñan San Sebastian egunez biok Ayete-tik. Bere familian bizi zan gurasoak eta bi anai eta lau arrebakin, eta pena ederrarekin gelditu ziran danak negarrez etxean, gu frentera atera giñanean. Aren arrebak egin zizkiguten *pasamontañak* eta *goanteak*, mendian oztu ez gintezen.

Donosti-ko Kasinura, orain Ayuntamentua dagoan etxe ortara, bildu giñan kinto guziak, eta gero emendik estaziora; emen trenean sartu eta danok kantari ta bullan Pamplona-ra, eta geyenak an gelditu giñan, instruzioa ikasten.

Gero Simon beste lagun batzuekin Madrid-a bialdu zuten, eta, an, Somosierra-*n* edo, gerran zebiltzala, metralla-puska batek sayetsean jo eta zulo aundi bat egin omen zion, eta bereala il omen zan.

Nik frentetik ere eskribitzen nien aren arrebai, eta abek esan zidaten nola il zan.

Pena ederra artu nuan ori jakin nuanean. anayak bezin alkar maiteak baigiñan biok. Jainkoak berekin izan dezala.

XIII

Pamplona-n izan nituan soldadu-lagun jator asko, euskaldunak, eta erdeldunak ere bai. Euskaldunetan baziran Donosti, Andoain, Tolosa, Beasain, Zumaya, Bidania eta Eskoriaza-koak.

Askotan ibiltzen giñan danok alkarrekin, anayak bagiña bezela. Pamplona-n ardo onak izaten ziran, eta, baxo-erdi batzuk edanez, alkarri esaten genion:

—Orain emen ederki gabiltzak, baña aurrki joan bearko diagu guk ere gerrara, beste asko joan diran bezela, eta orduan aztuko dituk Pamplona-ko baxo-erdiak eta emen elkarrekin pasatzen ditugun ordu atsegin abek.

Batek esaten zuan:

—Zer ikusi bear ote degu? Mutillak: gerra gauza tristea izango dek!

Eta besteak:

—Sasoirik onenean il bear ote degu ba?

Eta beste batek:

—Gure familia gogoratzen zaidak. Gure aita eta ama an egongo dituk negarrez, ni nola ote nabillen pentsaturik.

Eta beste batek berriz:

—Nere andregaya ere triste egongo dek. gajoa! Soldadu etorri nintzanean, alkarri musu bana emanda agurtu giñan, eta an gelditu ukan negarrez, “ikusi arte” esanaz.

Nik esaten nien:

—Jaungoikoak nai duana izan dedilla. Bizirik etxera etortzeko modua egin dezagula beintzat, komeni bada.

Frentean ere izan nituan lagun jatorrak, bañan geyenean erdeldunekin ibiltzen nintzan. Gure eskudran ere ni bakarrik nintzan euskalduna: napar-erdeldunak, cacereñoak, gallegoak eta orrelakoak nituan.

Kuarteleko lagun geyenak beste konpañietara tokatu ziran, eta noizik bein alkar ikusten genduan, bañan gutxitan; eta, ikusten giñanean, alkarri esaten genion:

—Oraindik ere, Jaungoikoari eskerrak, bizi gaituk, mutillak!

—Bai, illak ere badituk ba makiña bat! Guk beintzat bizirik etxera joateko modua izango bagendu!...

—Etzekit ba, motell! Beldur nauk. Emen

gizonak errez iltzen dituk, eta gerra onek etzeukak bukatzeko itxurik.

—Zer egingo diagu ba? Aingeru Guarda-koak zaitu gaitzala ordu guzietan!

XIV

Nere lagunetako bat Zumaya-ko baserri batekoa zan, mutil jatorra gañera.

Bere pixua larogei bat kilo izango zan; bañan gizarajo xamarra eta lotsatia zan; eta gure konpañiko pesta guztiak onekin egiten ziran. Zerbait umore jarri bear zanean, aren kontura parra egiten zuten.

Gau askotan, berandu xamar baldin bazetorren kuartelera, “petaka” deritzayon deabrukeri bat egiten zioten: bere oyeko gañeko maindiria bi doble eginda jartzen zioten, eta, oyezan sartzen asten zanean, oñak ezin luzatu eta orduan danak parra egiten zuten.

Iñoiz bere soñeko soldadu-arropak ere gorde izan zizkioten gaubean, bera lo zegoala, eta goizean, diana edo korneta jotzen zuanean jeikitzeke, bere arropak palta, eta mutilla larri sarjentoa etortzeko heldurrez eta galtzontzillo utsik konpañi guztiko oyak

miatzen. Noizbait arkitzen zituan bere arropa oyek, eta tximista baño azkarrago jantzi eta joaten zan lista pasatzera.

Beste gau batzuetan beste deabrukeri bat egiten zioten: lista edo soka luze bat lotzen zioten bere oyaren ankari, eta pasatzen zuten beste salara, eta, gaubean lo gozo-gozo zegoala, tiratzen zioten sokari eta danba! lurrera gure Zumayatarra, eta orduan danak sayetsetako miña egin arte parrez, eta bera pazientzi guztiarekin berriro oya antolatzen.

Instruzioa ikasten ibili zan gurekin batera, bañan etzion tankerik ematen nola ibili bear zan ere. Ta baziran gure Zumayatarren antzeko beste mutil xeble batzuk ere. Orrelakoekin kabua ernegaturik egoten zan. Asten zan esanaz:

—*iUn, dos! iUn, dos! iHep, aro! iMedia vuelta, ar!*

Ta baziran galdetzen zutenak:

—Zer esan dik orrek?

—Ez al dek entzun buelta erdia emateko guk bezela?

Eta berriz ere:

—*iUn, dos! iUn, dos! iHep, aro! iDe frente, cabeza variación izquierda, ar!*

—Arrayua! Edozeñek entenditzen dik ori!

Zumayatarrak oñak oso okerrak zituan eta asko kostatzen zitzayon ibiltzen. Botak ere bereala muturrak okertuta bectikan gora begira, eta ala esaten zion kaboak:

—*Cambia el paso tú, vasco antiaéreo, que no sabes ni andar siquiera!*

Geroztik “*antiaéreo*” esaten zioten askok, eta gizarajoari penaren penaz negar-malkoak ateratzen zitzaizkan, berekin baitzeukan naiko desgrazi.

Eta alako batean kaboak:

—*Aaaaaaalto!*

Eta baziran gora begira gelditzen ziranak, aideplanoren bat ote zan pentsaturik. Onelako soldaduak apartatu egiten zituzten, eta *pelotón de los torpes* izenarekin beste kabo batek ederki kostata crakusten zien instruzioa.

Guk esaten genien gure lagun gizarajo abei:

—Zertan ez dezute guk bezela egiten? Gauza erreza dek ba au!

Eta Zumayatarrak esaten zigun:

—Bai, nik ez diat beintzat entenditzen zer esaten duan ere, ta gañera emen zertan gabiltzak aruntz eta onuntz bueltaka? Guk emen egiten degunak ez dik ezertarako ser-

bitzen. Obe geñikek geuren etxeetan ba-geunde. Nere gurasoak beintzat antxen ari-ko dituk lanak ezin egiñik, eta ni emen al-per-alperrik bueltaka.

Teorikan ere jarduten giñan egun batzuetan, eta, alferezak zerbait galdetzen zionean. berari begira-begira gelditzen zitzayon, eta orduan ere danak parra egin bear, baita alferezak ere, naiz-eta militarrek gizon serioak izan.

Zumayatar onek nerekin zuan bere konfiantza guztia; neri pena ematen baitzidan gizarajoak, eta nik ez bainuan besteak bezela aren bizkar parrik egiten.

Nik eskola askorik ez nuan, bañan berak batere ez, eta berari egiten zizkioten kartak neri ematen zizkidan irakurtzeko, eta gero neroni esaten zidan eskribitzeko.

Gure konpañiko karteroa etortzen zanean eta bere izena otsegiten zuala entzuten zanean, karta artu eskuan eta laisterka neregana etortzen zan, ume txiki bat karameloa-kin etorri oi dan bezela, pozez txoraturik, eta esaten zidan irakurtzeko berak entzuteko moduan.

Etxetik bere gurasoak egindako karta baldin bazan, esaten zioten nola ari ziran sorro-lanetan eta mendian garo biltzen, eta gi-

zon-indar gutxi zeukatela, eta lanak atzera xamar zeudela.

Orduan ala esaten zidan, dana kupiturik bere familiarentzat:

—A! Ni banetxiok ba emen ezer egin gabe! Mesede ederra egingo niotekek nik nere gurasoai etxean banego! Gure amak al duan guztia lagunduko ziok aitari, bañan ni an palta! Ala ere noizbait bizirik joango banitz, utsa ukek!

Eta andregayaren karta etortzen zitzayonean, orduan izaten ziran komeri politak! Orduan ere laisterka neregana, esanez:

—Au neure neskiaren kartia izango dek!

Ala, zabaltzen nuan karta ori, eta baita irakurri ere berak entzuteko moduan. Eta antxen egoten zan, aoa xabalduta, arriturik. berari jartzen zizkion gauzak entzuten.

Gero karta oni ordaña egin bear eta berak etzekien eskribitzen, eta neri esaten zidan:

—Neure neskiari kartia egingo al diok?

Eta nik erantzuten nion:

—Erorrek egin akiok!

Eta pena ederrarekin erantzuten zidan:

—Euk badakik, motel, nik bezin ongi zer

jarri bear zayon! Euk egiten dekan bezela ondo zegok!

Ala, egiten nuan al nuan modurik egokie-
nean karta orren ordaña, eta berari iraku-
rri ondoren ala esaten zidan:

—Ederki zegok! Eskerrik asko, motel! Ik
nola pentsatsen dituk gauza oyek danak?
Neure neskia pozez txoratzen jarriko dek
gauza abek entzuten dituanean!

Ala, gero esango dedan bezela, ni gaxotu
egin nintzan eta ospitalera eraman niñuten:
eta, ni an negoala, kuarteleko nere lagun
guztiak gerrara erten ziran, batzuek Vitori
aldera, besteak Bizkai aldera, eta orrela.
Eta esan zidaten, gure Zumayatar au beste
soldadu batzuekin kamioi batean Madrid al-
dera zijoala, kamioya amildu eta iztarra au-
si zuala. Geroztik ez det aren herririk.

XV

Goardiak ere egiten giñun txandaka
Ciudadela deritzayon toki batean. Bertan
zegoan kartzela bat, eta emen ere goardia
egin izan nuan bein baño geyagotan, eta kar-
tzela ontan bazeuden militar agintari gizon
ospetsu batzuk preso. Abetako bat jenerala
zan.

Preso zeuden gizon abek egunero ateratzen zituzten, banaka-banaka txandan, kartzelak bere inguruan zeukan plaza batera. Emen ibiltzen ziran ordu laurden batean aruntz eta onuntz, eta jeneral ura ere bai, bere txanda zanean.

Ateratzen zanean, beti ekartzen zuan poltxikuan ogi-pusketa bat, eta txoriak zituan bere gogozko lagunak, eta abei ogi-apurrak emanaz pasatzen zuan denborarik geyena.

Plaza irikia nola baitzan, onek zeukan jira guztian, zezen-plazaren gisan, itxitura bat arriakin egiña, lurretik oin bete ingurukoa. Gure agintari militarrek esaten ziguten, preso abetako bat ateratzen bazan itxitura on-tatik kanpora, azkar esateko iru bider sartzeko barrura, eta, ez baziran sartzen, tiroa tira eta bertan iltzeko. Baziran ateratzen ziranak, eta guk, guardian geundenak, esaten genien:

—*iHaga Ud. el favor de entrar al centro!*
Eta azkar sartzen ziran.

Jeneral ura ere ateratzen zan, eta, guk esatean, azkar sartzen zan, eta nik orduan pentsatzen nuan nere modu esanez:

—Ementxen zegok etxe askotan gertatu izan oi dana!

Zenbait etxetan aita semearen agindu-pe-

an bezela, jeneral agintari ura, gizon ospetsua izan arren, soldaduen mendean baitzegoan. Gauza penagarria benetan!

Eta kartzela ontan gau batez goardian negoala, gaxotu egin nintzan. Paperak izeneko gaitza izan nuan, eta "Alfonso Carlos" zeritzayon ospitalera eraman niñuten. Ospital ontan zeuden gerran eritutako soldaduak.

Egun batez zerbait festa bazan, eta Donosti-ko Orfeoya eraman zuten, eta ospital ontako monja hatek esan zidan, oyezan negoan tokira etorrita:

—*¡Hala, soldadito! ¡Levántate que ha venido el Orfeón Donostiarra! ¡Vamos a escucharle!*

Nik min asko artzen nuan eta erantzun nion:

—*No puedo, Hermana; tengo mucho dolor.*

—*¡Ánimate, muchacho! ¡Levántate, que van a cantar también el "Gernikako arbola"!*

Bañan ni, nola ezin nintzan atera oyetik, pena ederrarekin gelditu nintzan gure Donosti-ko Orfeoi ori entzun gabe.

Ospitalean ogei bat egun igaro ondoren, sendatu eta medikuak "alta" eman zidanean, berriro kuartelera joan nintzan eta nere kinto-lagun danak gerrara ertenak ziran.

Orduantxen etorri berriak ziran 37-ko kintoak, eta abei instruzioa erakusten ibili nintzan kabo bezela. Iya egunero joaten giñan *La vuelta del Castillo* deritzayon tokira, eta an jarduten nintzan gazte abei zerbait erakusten.

Gero, kinto abek instruzioa ikasi ta frenterako moduan jarri ziranean, agindua etorri zan konpañi batek joan bear zuala Vitorira. Ala, formatuta jarri giñan danok geren fusil, kartutxera, kapotea, manta, platera, kutxarea, kantinflora eta maletarekin. Motxila gero eman ziguten. Kamilleroak ere bai beren kamillak eta tresnak artuta. Ayek ere ematen zuten tristura ederra! Capitán Fernández zan gure konpañiko buru gurekin atera zana.

Len esan dedan bezela, formatuta geundela, gure lagunetako bati —Goyerri aldekoa zan— telegrama bat etorri zitzayon, esanaz bere ama oso gaizki zegoala, azkenetan bezela, eta joateko azkar etxera. Eta guri esan zigun:

—Zer egin bear dit nik orain?

Guk esan genion:

—Or ziok Capitán del Pino. Joan adi beregana eta esayok.

Joan zan eta adierazi zion al zuan mo-

duan, eta ala erantzun zion kapitanak, berari bizkarretik elduta:

—*Lo siento mucho y te doy un abrazo en nombre de toda esta compañía, pero en el frente se os necesita a todos.*

Mutil gizarajoa negar-malkoa zeriola bueltatu zan bere tokira.

Alaxen, elurra galanki ari zuala, Martxoaren 4-an, atera giñan Pamplona-tik Vitorira. Trenean danok kantari ta bullan, naiz barrendik triste egon.

Gero aztu ziran kantuak ederki. Frentera joan giñanean, jendea seriyo ikusten zan an. Txorakeriak aztutzen dira ederki, tiroak asten diranean.

Neri egokitu zitzaidan batalloya, *Batallón de Montaña Sicilia n.º 8, Pamplona* zeritzayon, eta batalloi au zebillen gerran Vitori aldeko mendietan.

Vitoria-n ere kuartel danak soldaduz beteta zeuden; nunbait ere sartu bear eta *Ali* izeneko eskola aundi bat zegoan kuartel modura jarria, eta an zegoan nere konpañia.

An arkitu nituan nere lagunak, mendian beste konpañiak erreleboa egin eta egun batzuk pasatzen zeudenak, beren anayak bezin maite zituzten zenbait lagun mendian ilda utzirik.

Ez naiz ongi oroitzen zein tokitan artu nuan karta, bañan, Pamplona-n edo Vitoria-n nintzala, bateonbatek eskribitu zidan. Joxe eta Antonio nere anayak Frantzia-ra joanak izan bear zutela. Donostia utzi zute-nean, Motriku-raño iritxi ziran, eta emen ala esan omen zioten alkarri:

—Guk ez degu gerrarik bear!

Eta bapore batean sartu eta Frantzia-ra joan omen ziran, eta anai Saturninoren etxean egon ziran denbora puxka batean morroi bezela, gero berriz andik España-ra etortzeko gerra bukatu zanean.

Bañan, kartan esaten zidatenez, Kaximiro euzkotarrekin Bizkai aldera joana zan.

Arrezkeroztik, beti kezka orrekin ibili nintzan nere gerra-denbora guztian: ia nere anai ori nunbait arkitzen ote nuan ilda, erituta edo prisionero eginda.

XVI

Vitori-n egun batzuk pasa ta ondorenean, gure batalloi onek izan zituan “bajak” berriro osatu eta orduantxen erten nintzan ni batalloi ontan, laugarren konpañian, nere lagunekin lenengo aldiz frentera, Villarreal inguruko mendietara.

Baziran amabost edo amasei autobus, soldaduak mendira eramatera etorri ziranak. Danak beteta abiatu ziranean, ematen zuan biotzak bi parti egin bear zuala, Vitori-ko kaleetako tristura ikusita. Leye danetan zegoan jendea autobus abei begira. Geyenak emakumeak eta aurrak ziran, eta danak negarrez ikusten nituan "*iPobres muchachos!*" esanez. Eta orrelaxen agurtu giñuzten pañueluarekin emakume biotzbera ayek, negar samin galanki egiñez.

Esan bezela, Villarreal aldeko mendietara eraman giñuzten, eta, mendi alde ayetan gebiltzala, tokatu zan Aste Santua ere.

Oroitzen naiz Ostiral Santu egunez nola gure agintariak esan ziguten egun artan fusillak bera begira ibiltzeko. Ala ibili giñun egun guztian, eta ez genduan tiro bat baka-rrik ere iñun entzun.

Eta, uste detanez, Pazko-egunean, mendi ayetako batean bildu giñan batalloi osoa noski, eta gure agintariak esan ziguten:

—Hoy se va a celebrar aquí Misa de Campaña y a ver si la oímos todos con devoción.

Mendi-gallur inguruan jarri zuten oso ederki aldare santua, eta an agertu zan apaiza, gure batalloiko kapellaua, eta eman zuan Meza Santua.

Etzegoan esan bearrik debozior entzuteko; jendea ixil asko egon zan an, bakoitzak bere otoitzak egiñez. Etzan entzuten eztul txiki bat ere meza-denbora guztian.

Neroni ere gogoz jardun nintzan otoitzean, gerrate artan Jaungoikoari suerte on bat eskatuaz, eta baita ere mendian ilda gelditzen ziran gure lagun maite ayen animaren alde.

Ura zan edertasuna! Egualdia ere oso ederra zan. Laño bat ere etzan iñun ikusten, eta goiz-goizetik zetorren oso egualdi ederra, eguzkiak ederki berotzen zuala.

Eta mendi-gallurrean ikusirik Meza Santua ari zala, gure apaiz jauna artzai umil baten moduan, eta gu berriz arkume-talde aundi baten antzera, mendi-egal guztia soldaduz beteta, danok ixil-ixilik otoitzean, momentu artan ez genduan pentsatzen ere gerran gebiltzanik. Ura zan ango ixiltasuna, pakea eta zoriona! Uraxen izandu zan bizitzea segundo batzuetan zeruan eta ordu askoan inpernuan.

XVII

Gu joan baño lenago, Villarreal-ko errian eta bere inguruko mendietan burruka-aldi aundiak izan ziran. Gero pasatu zuten denbora-puska bat ixiltasunean, tirorik egin gabe naiz alde batetik eta naiz bestetik.

Bañan udaberri aldera ekin zioten gureak. berriro sua piztuta. Goizean asi eta egun guztian iraun zuan erasoak. Tiroteo beldurgarri baten otsa besterik etzan entzuten. An-go kañoi, mortero, ametralladora, mosketoi, fusil, tanke, automobil blindatu, esku-bomba eta abiazio!

Gu gelditu giñan Villarreal-ko inguruko mendi-txoko batean. Jarri ziran gure ondoran errenkadan 7 y *medio*-ko zazpi edo zortzi kañoi. Agintariak agindua eman zuanean, goizeko amarrak aldean, asi ziran abek tiroka Albertia inguruko mendietara, bazter guztiak puskatzen.

Gu, infanteriko soldaduak, geldirik egon giñan ayek jardun ziran arte.

Kañoi bakoitzak sei bat artillero izaten zituan: bat tiratzeko; tiro bakoitzean kañoya atzera etortzen zan eta ura aurreratzeko bi soldadu kurpilla banetan; tiroa tiratzean kañoyari trapua pasatzeko, beste soldadu

bat; eta granadak batek pillatik artu eta beste bati ematen, eta onek kañoyari sartu.

Lan abek danak oso segundo gutxian egingen zituzten, eta orrelaxen jardun ziran denborapuska batean.

Abek ixildu ziranean, agintariak agindu zigun infanteriko soldaduai, inguru artako mendietara zabaldu bear genduala eta, bazterrak ondo miatuaz, Albertia gañera igo bear zala.

Guri mendiaren beeko egal aldetik tokatu zitzaigun pasatzea Villarreal aldera. Beste batalloi bat izan zan Albertia gallurrera igo zana. Batalloi ontako soldaduak esan zutenez, an arkitu omen zuten etxe-moduko txabola aundi bat, eta bere barrenean egosten zeuden garbantzuak, kañonazoak jota aidean boteak omen zeuden.

Bai omen zegoan bertan neskatxa gazte bat ilda, eta beste bat berriz kañonazoak iztarra moztuta, bañan artean bizirik. Artu anbulantziko kotxe batean eta Vitoriko ospitalera ekarri omen zuten.

Orrelaxen, batere tirorik egin gabe, artu ziran Albertia eta bere inguruko beste mendi asko.

Villarreal-ko frente ontan burruka gogorrak izan ziran alde batetik eta bestetik gu

ara eldu baño len, eta gizon asko galdu zan nola illak ala zaurituak.

Egunez ez omen zan izaten trintxeratik ateratzerik. Ezta pentsatu ere! Kontrarioak gertu xamar izaten baitziran, eta ikusten zuten guztia tira ta bota egiten zuten. Gau-bean ibili bear izaten zan.

Erreleboa egiteko ere, ixil-ixilik batere itzik egin gabe eta al zan anka-soñurik gutxiena ateratzen zala ibili bear omen zan. Etzan izaten argia piztutzeko baimenik; ezta zigarroa erretzeko ere.

Noizbait bukatu zan frente ontako sua, eta gureak Bizkai aldera jarraitu zuten. Gure konpañia, ordea, Villarreal-en gelditu zan.

Inguru artan bazegoan lan-puska bat lur gañean denbora luzean zeuden gizon-pillak lur azpira sartzen. Danak gure kontrarioetakoak ziran.

Geyenak trintxera moduko pendiza edo lubaki luze baten txokonean zeuden. Bañan andik kanpora ere baziran, eta larrean ere ba-zeuden an da emen tarteka naikoak.

Ematen zuan fusillakin edo ametralladorakin jota boteak zirala; ez baitzeuden puskatuak, oso-osorik baizik.

Gure agintariak esan ziguten gorputz abei danai lurra eman bear zitzayela, ta an asi

giñan al genduan modurik onenean ildako abek estaltzen. Beren azpiko aldean egiten genduan zulo bat, eta aitzurrarekin eldu eta buelta ematen genioten, eta gero lur pixka batekin doi-doi estali.

Baziran beren oñak ondo tapatu gabe bistan gelditzen zitzaizkiotenak ere; ainbeste ta ainbeste izanik ez baitzegoan danak ondo tapatzeko denborarik, guk ere aurrera Bizkai aldera jarraitu bear genduan-eta.

Egia esan, lantegi nazkagarria zan benetan ura. Egun asko ziran gizon ayek lurtean ilda zeudela, eta usai gaiztoa botatzen zuten, batez ere beren ondoan zulo-puxka bat egin eta aitzurrarekin buelta ematean.

Egunero txandan jarduten giñan lan ontan. Bañan baziran gure lagunetan etxe oneko mutillak, diruz ondo arkitzen ziranak, eta abek, ildakoai lur emateko beren txanda etortzen zitzayotenean, dirua ematen zuten lan ontan ez jardutzeagatik.

Guk ez genduan dirurik izaten, eta antxen jardun giñan makiña bat egunetan ildako danai lurra eman arte.

Lan artan ari giñala, makiña bati begiratu nion ia nere anaya ote zan. Gertatzen giñan leku guztietan egiten nuan ori. Gure kontrarioen bat ikusten banuan ilda lu-

rrean zegoala, joaten nintzan bere ondora, nere modu esanaz:

—Orretzek gure Kaximiroren antza badik! Bera ote dek?

Eta auspez baldin bazegoan, eldu eta buelta ematen nion; eta ikusirik bera etzala, beste batengana joaten nintzan, eta nere modu esaten nuan:

—Au ere ez dek ba!

Orrelaxen makiña bat ildakoari buelta eman nien. Gero jakin nuanez, gure anaya ere orrelaxen ibili omen zan. pentsaturik gu ere soldadu izango giñala noski beste aldetik.

Nere lagunak galdetzen zidaten:

—Bañan, zer ari aiz orrela?

Eta nik erantzuten nien:

—Nik badiat anai bat euzkotar oyekin dabilena, eta begiratzen diat ia ilda dauden oyetakoren bat ote dan. Ez diat beintzat oraindik arkitu. Jaungoikoak ez dezala nai, bañan ez ukek arritzekoa izango olakorik gertatuko halitz ere, gu gabiltzan bezela gerra bizian ibilita. Auxen izango ukek munduan izan leiken gauzik tristeena, sekulan ezer izan ez degun anayak alkarri tiroka bat-tak bestea iltzea!

Gero, gure konpañi onek ere, erri ontako lanak egin ziranean, Bizkai aldera jarraitu zuan.

XVIII

Uste det andik Otxandiano-ra joan giñala. Emen sartu giñanean, tristura ematen zuan. Bazirudian erri onek etzuala bere bizi-lagunik. Bakardadean bezela arkitzen zan, oso jende gutxirekin beintzat. Nunbait bertako bizi-lagun geyenak Bilbao aldera joanak ziran.

Erri polita da, eta aundi xamarra gañera. Mendi aundi batzuen beeko babesean dago.

Bere kale batzuk puskatuta zeuzkan, noizbait aideplanoak edo artilleriak botatako bonbaen batzuekin. Etxe batzuk ere bazeuden erdi erorita; abek ere bonbakin noski.

Bertan pasa giñun iru edo lau egun, eta an ibili giñan baztarrak ikusten.

Gogoan daukat oraindik erri ontan sartu eta lenengo zer egin nuan. Denda koxkor bat zabalik zegoala ikusi nuanean, bertan sartu nintzan. Neskaxa gazte bat zan mostadorez barrendik zegoana, eta berari esan nion:

—Jostorratza eta aria bai al dituzu?

Eta arek erantzun zidan:

—*No le entiendo.*

—*¡Ah! ¿No entiende Vd. el vasco? Pues le pregunto a ver si tiene aguja e hilo.*

—*¡Ah, sí! En seguida le daré. Tenga.*

—*¿Cuánto vale?*

—*Nada, a los soldados no cobramos.*

—*Bueno, muchas gracias.*

Ala, artu nituan jostorratza eta aria poltxikuan, eta lenengo nere lagunekin erri guztia ikusi genduan, eta gero eleizako torrera igo. An badago balkoi moduko toki bat, eta ara igo eta an egon giñan inguru ayetako mendietara begira, “Gu arako mendi ayetan barrena ibili gaituk” alkarri esanaz.

Zaku-ondar asko zegoan balkoi ontan, kontrarioak jarriyak, beroyen atzetik inguruko mendietara tiroka aritzeko.

Andik beera jetxi giñanean, nere lagunai ezer esan gabe, berrero torrera igo nintzan bakar-bakarrik; soñean neuzkan soldadu-galtzak puskatuta baineuzkan goitik asi ta beeraño. Bonbatxo urdin zar batzuk danen gañetik jantzi eta ayekin tapatzen nituan azpiko kontrabandoak. Eta antxen jardun

nintzan arratsalde guztian pazientzi ederrean nere galtza oyek josten.

Ibillera txar asko egiten baigenduan mendian, korrika gora ta bera, erori eta altxa, eta arroparik gogorrenak ere puskatu egiten ziran an.

Gero, illunabarrean, nere lagunak arriturik galdetu zidaten:

—Nun ibili aiz, motel? Arratsalde guztian ez aiz azaldu ere!

—Or jardun nauk, torre ortara igota, galtzak konpontzen, danak puskatuta neuzkaken ta.

—Ja, ja, ja!... Txukun asko konponduak izango dituk!

—Etziok ajolik! Len bezela ez dek aizerik sartzen beintzat orain. Edan dezagun baxo erdi bana.

Gero tabernan ere par-puxka bat egin genduan nere galtza oyen kontura, eta gero apaltzera.

Orrelaxen berriz ere etorri zan aurrera segitzeko agindua, eta Urkiolara eramán giñuzten. Emendik kontrarioak aldegin berriak ziran inguruko mendietara, eta emeu egon giñan egun batzuetan.

Negar egiteko gogoá ematen zuan ango

gauzak ikusita. Etxe danak beren atepak eta leyoak zabalik zituztela, eta arrenbeste babilio zuten mueble, arropa, ontzi eta nik al dakit zenbat gauza, zilipurdika lurrera botetak.

Eleizak ere bazeukan kañonazo bat alde batetik emana, eta gure konpañiko mandozayak eleiz ontan sartzen zituzten mandoa-
ren pentsuak eta beren apareju eta tresnak.

Eleiz ontako Santu danak bertan zeuden. San Antonio erdi-erdian zala, eta an jarduten giñan ni eta nere lagun asko Santu abei otoitz egiten, gerra triste artan suerte on bat izan dezagun. Batez ere San Antoniori eskatzen genion here laguntza.

Urkiola-n geundela, etortzen ziran emezortzi aideplano bonbarderoak, guretakoak. irunaka jartzen ziran eta inguru ayetako mendi-muturrak jartzen zituzten patata egiteko moduan gorrituta. An izaten ziran soñuak, keak eta autsak!

Eta egazti aundi ayek, beren "ziriña" an botata, joaten ziran berriz Vitori-ra, berriz ere kargatu eta beste mendi batzuetan beren "ziriña" botatzera.

Beste *caza*-ko aideplano batzuek ere etor-
izen ziran, eta abek iya mendia jotzeraño jetxi ta beren ametralladorakin ebakitzen

zituzten, oker-oker eginda, trintxera-zuloak ederki.

Gu bitartean begira, eta auxen esaten nuan nere artean:

—Or ez dek kristaurik bizirik geldituko tamaña ortaraño mendia puskatuta, eta, gure Kaximiro gizarajoa or baldin bada, ez dik ederki ibili bear!

XIX

Arratsalde batez esan ziguten gure agintariak traste guztiak artuta abiatu bear genduala. Ez dakit zein menditan geunden orduan. Etziguten esan nora joan bear genduan, bañan Gorbea-Txiki izan zan gu joan giñan tokia.

Arratsalde geyenean joan da joan ibili giñan. Aizea, kazkabarra eta eudia galanki ari zuan eta ederki busti eta nekatu giñan. Gaubean amarrak alde ortan iritxi giñan, ezer ikusten ez genduala; illuna baitzegoan gogotik.

Gorbea-Txiki-n zegoan *Navas* izeneko batalloi bateko konpañi bat, eta berari erreleboa egitera igo giñan gu. Mendi onen gallurrera iritxi giñanean, *Navas* konpañiko

soldaduak larri zeuden, eta ayen agintariak ere beldurtu ziran, gu nabaitu giñuztenean; ez baitzekiten zein giñan. Bereala otsegin zigun Navas-ko kapitanak:

—*¡Alto! ¿Quién vive?*

Eta gureak:

—*¡España!*

Eta arek:

—*¿Qué consigna?*

Gureak esan zion bere *consigna*, eta orduan bildu ziran bi agintariak alkarrengana, linterna batekin beren arpegiak ikusten zituztela. Eta ala esan zion Navas-ko kapitanak:

—*Pues no sabía si erais vosotros o eran los rojos, pues éste es un sitio muy peligroso y no se puede uno fiar.*

Orduan esan zigun gure kapitanak:

—*Subid, muchachos, que son de los nuestros.*

Alaxen igo giñan gora, eta an etzegoan txabolik eta ezer ere. Navas-ko soldaduak, batzuk trintxeretan goardian eta beste batzuk txoko batean su pixka bat egin eta areu bueltan zeuden, txandan bizkarrak berotzen.

Guri esan ziguten urrengo egunean goi-

zean egingo zala erreleboa, eta gau guztian antxen egon giñan, *Navas*-ko soldaduen ondoan, euditan, otzak, logaleak eta batere lorik egin gabe, estalpe bat ere etzegoalako, eta goseak, zer janik ez gendualako.

Noizbait iritxi zan urrengo goiza. Goizeko zazpirak alde ortan egin zan erreleboa. Gu trintxeretara eta beste konpañi ura beera jetxi zan, berriz guri laguntzera azkar igo bear izan zuan baño.

Gorbea-Txiki inguru au toki arlote xamarra zan; arkaitza, otea eta arbola kaxkar batzuk besterik etzan ageri inguru artan guztian.

Mendi ontan bazeuden trintxera-legera egindako lubaki txiki batzuk, eta ayetan jartzeko agindu ziguten gure agintariak. Trintxera ayetan ura zegoan, bañan, nai ez genduala ere, lo artzen genduan; lo premi aundia baigenduan. Gañera ez gendakigun kontrarioak ain gertu zeudenik.

Goizeko zazpi t'erdiak inguru ortan, gure eskuadrako kaboak or ikusten du sekulako jende-pilla zetorrela Gorbea-Aundi ize-neko menditik beera Gorbea-Txiki aldera, gu geunden tokira, mendi guztia betean. oju eta deadarka. Danak, edo geyenak beintzat, asturianoak izan bear zuten, gero berak adierazi zuten bezela.

Ixilik etorri izan baziran, gu danok prisionero egingo giñuzten noski, bañan guri mesede aundia egin ziguten bullan etortzearekin; berak adierazi baitziguten nola zetozen. Nik entzun izan dedanez —ez det beññere edan eta— gerra-denboran izaten omen da *asalta-parapetos* izeneko patarra, eta nunbait artatik ondo xamar probatuta zetozen, sumatzen zituzten maldeziorik aundienak boteaz. Tiroka asi baño lenago, entzuten genduan nola esaten ziguten:

—*Viva Asturias! ¡Marchaos de ahí, hijos de!*

Gero batak besteari esaten zioten:

—*¡Hala, valientes! ¡Animo, muchachos! ¡Vamos a por ellos que son pocos y los liquidamos en seguida!*

Eta danak korrika guregana.

Gure kabo arek azkar joan da otsegin zien agintariai, esanez ia zer jende zan an goitik beera zetorrena.

Agintariak bereala agindu zion, esanez ayek gure kontrarioak zirala eta segituan asteko tiroka.

Alaxen asi giñan danok, eta sekulako tirosoñua sortu genduan. Goizean zazpi t'erdia aldean asi eta eguerdiko amaika t'er-

diak arte iraun zuan tiroteo orrek, bi alderdietatik jendea galanki ilda.

Gu tiroka asi giñanean, gure agintariak bereala mutil batekin abixua bialdu zion Navas-ko konpañiari, segituan igotzeko gorra, artean gertu xamar baitziran, eta bereala igo ziran. Eskerrak orri.

Burruka au asi eta bereala, il ziran lau edo bost mutil gure lagunak, euskaldunak. Geyago ere ilko ziran noski, nik ez banioten esan pare artan ez jartzeko.

Plateraren moduko arkaitz zabal bat zan, eta aren atzean jartzen ziran burua bakarrik agiri zutela; ziplanean jotzen zituan balak begi-ondo inguruan, eta ai! bat esan gabe, ilda gelditzen ziran. Bat bueltaka lurrera erori eta segituan beste bat jartzen zan aren tokian, eta ura ere berdin.

Nik, ikusirik nere burua larri eta nere lagun maiteak iltzen, ara zetoztenai esaten nien:

—Mutillak: etzaitezte jarri or! Ez al dezute ikusten zer gertatzen dan? Ori toki txarra dek!

Eta andik aurrera etzan iñor jarri an.

Beste askoren artean ikusi genduan gure trintxera-inguruan nola zetorren gizon bat galanta, fusillik gabe, esku-bonbak eta ez-

pata aundi bat bere eskuetan zituala. Arek bazirudian danok jan bear giñula, bañan beste asko bezela an gelditu zan ura ere oñak oztuta.

Goizean zortziak aldean laño izugarria sortu zan inguru artan, eta etzan iya ezer ikusten. Laño au oso ongi etorri zan kontrarioentzat; bertaraño etorri arte ez baigiñun guk ikusten.

Orduan il eta eritu asko egin zizkiguten: gure kaboa an gelditu zan trintxeran ilda; kapitana eritu zuten; tenientea eta bi alfe rez ere bai.

Gure kontrarioak etziran gelditu gure trintxeran sartu ziran arte. Trintxera ori luzea zan, mendi guztia bueltan artzen zuana, eta alderdi batetik sartu ziran zazpi edo zortzi kontrario, eta gure soldadu-lagun batzuk utzi egin bear izan zuten trintxera ori, munizioak aitu zitzaizkatelako. Beste batzuk herriz, gure agintari geyenak nola eritu baitziran, beren tokia uzten asi ziran.

Bañan *Navas*-ko konpañia orduan iritxi zan, eta aren agintariak pistolarekin danak beartu zituzten bakoitzak bere tokia zaitzera. *Navas*-koak etorri izan ez balira, kontrarioak egingo ziran *Gorbea-Txikia*-ren jabe.

Orduan aguro aldegin bear izan zuten gu-

re trintxeran sartu ziran kontrarioak. Itzuli abiatu ziranean, geyenak il egin ziran.

Burruka au txoil bukatu baño lentxeago, an ikusten genduan berrogei ta amar bat urteko gizon bat, gure kontrarioa, erituta zegoala gure trintxeraren aurrean, eta *Navas-*ko agintariak esan ziguten:

—*¡A ver ese hombre que está ahí herido; traedlo para aquí!*

Artu eta ekarri genduan, eta an utzi genduan lurrean luze-luze. Penagarria zegoan gizarajoa. Nunbait zauri txarra zuan eta ezin illik zegoan. Bere eskuekin puskatzen zituan soñean zeuzkan arropak. Kazkabar-rak eta eudiak jotzen zuan arpegian, bañan ala ere lurruna botatzen zuan, eriotz-larritasunak ematen zion berotasunarekin. Gero, eraso bukatu zanean, Vitori-ra eramman zuten.

Amaikak aldean asi zuan lañoa kentzen, eta bizirik gelditu ziran gure kontrarioak, orduan abiatu ziran atzeraka, berriz ere lenago etorri ziran tokira, Gorbea-Aundi-ra, eta amaika t'erdiak aldean ixildu zan tirotea.

Bañan artean ere gu ez geunden lasai, pentsaturik kontrarioen bat egongo zala baztarrren batean gordeta. Eta alaxen zan.

Gure soldadu gallego bat eta ni antxen geunden ixil-ixilik trintxeran, eta gu geunden tokitik berrogei bat metrora, arkaitz baten atzean gordeta, an zeuden iru kontrario, bat fusil-ametralladorekin eta beste biak fusillakin ederki armatuta.

Ez ayek eta ez gu, ezin giñan geunden tokitik atera, eta antxen jokatu bear izan genduan gure bizia, ayek edo gu erten nagusi.

Gizon koxkorren fama dute gallegoak, baña ura oso balientea zan. Eskerrak ari, bestela ez dakit zer egin bear genduan. Ni beintzat, bata besteari tiroka ari giñala, fusilla enkaskillatu ta tiroa tiratzen etzuala gelditu nintzan. Andikan aurrera nere lagun gallegoak bakarrik tiratzen zuan gure aldetik.

Bañan ori baño okerragoa zan munizioak aitu zirala, eta artean iru kontrario oyek bizirik eta guri tiroa tiratzen. Bagendakigun lenago, presaka ari giñala, kartutxo batzuk eskuetatik erori eta gure trintxeran zegoan ura eta lokatz tartean bazirala, eta gallegoak esaten zidan:

—*¡Hala, Sebastián! Ya sabes que entre el barro hay algunos cartuchos. A ver si encuentras algunos, que si no aquí tendremos que morir. Nos tenemos que defender sea como sea, que esos cab..... no se marchan de ahí...*

Nik, lokatzetan billatzen nituan kartu-
txoak nere galtzatan garbi-garbi egin eta
ematen nizkan, esanez:

—*¡Tira con cuidado, Antonio, que que-
dan pocos cartuchos ya!*

Eta alaxen il zituan irurak: lenbizikoa
bistan erori zan; beste bat joan zan ari el-
tzera, eta orduan berari tira eta bota zuan;
eta gero irugarrena ere noizbait il zuan.

Gero joan giñan gizon ayek ikustera, eta
an zeuden irurak ilda. Bat agintaria zan,
tenientea edo zerbait orrelako. Arek zeukan
buruko kaskua berri-berria, izugarri ederra.
Rusua izan bear zuan. Odolez pixka bat zi-
kinduta zegoan, eta urez garbitu eta andi-
kan aurrera kasko ura neronek ibilli nuan,
eritu niñuten arte.

Orduan bukatu zan egun artako tirotea.
Gure agintariak agindu ziguten begiratzeko
ondo inguru artan danean eta beeko mendi-
-zokuetan barrena, ia kontrarioren bat gor-
deta zegoan edo ilda zeuden ayen tartean
bizirik bai ote zegoan.

Laister asko joan nintzan ni, ia gure Ka-
ximiro an ikusten ote nuan, eta makiña bat
ildakori eldu eta buelta eman nion, bera za-
la irudituta. An ilda arkitu ez nuanean, be-
rriz ere nere modu auxen esan nuan:

—Emen ere ez dek ba! Nun ote dabil gizarajoa?

Jende asko ta asko zegoan ilda nun-nai lurrean, eta aben artean iya illean zeuden eritu asko ere bai. Eritu abek artu eta trinxeretara eramaten giñun, eta gero Vitorira ospitalera.

Baziran eritu bat geyago “*Dadme un tiro!*”, tiro bat emateko deadarka esaten zutenak. Gauza penagarria benetan!

Urrengo egunean, gaueko amabiak aldean, eraso ziguten berriz ere. Denbora-puxka batean jardun giñan tiroka, eta gero ixildu egin giñan.

Urrengo goizean, eguna argitu zuanean, begiratu genduan kontrario asko ote zegoan ilda, bañan etzegoan bakar batzuk besterik, eta gure aldetik etzan iñor ere il edo eritu.

Navas-ko konpañia eta gure konpañitik il da eritu gabe gelditu giñanak, danak an egon giñan alkarrekin bost edo sei egunean.

Gorbea-Aundi-ra begiratu eta ikusten giñun kontrarioak nola zebiltzan beren trinxera-gañetan aruntz eta onuntz.

Ametralladoretan zeuden gure soldaduak, agintarien agindua zuten illunabarrero ametralladorak probatzeko tiro batzuk eginda,

eta, asten ziranean ta-ta-ta-ta-ta!, an ikusten giñun kontrarioak korrika. Izaten ziran baldearekin ur billa zijoaztenak ere, eta laister jira ta sartzen ziran beren txabola-zuloetan.

Gero *Navas* bertan gelditu zan, eta gu beera jetxi giñan beste mendiren batera.

XX

Gero *Dima*-ko errira bialdu giñuzten. Len-dik gureak artuta zeukaten erri au, eta emen beste konpañi bat eta gurea gelditu giñan egun batzuetan.

Dima erri koxkor txiki bat da, mendi batzuen beeko babes goxoan dagoana, naiz bere ingurua menditsua izan. Erria bera toki alayean egiña dago. Baditu bere inguruan zabal-toki ederrak, arta-soro eta belaze-leku onak, eta baserri politak ere bai.

Mayatzaren asieran iritxi giñan gu erri ontara, eta ain zuzen urteko festak Mayatzeko Santa Kruzetan izaten dira erri ontan. Pentsatu genduan festa onak egin bear zirela, ta bai ederki antolatu ere.

Erri ontara etorri giñan bi konpañiak, gure batalloiko lenengoa ta laugarrena giñan,

eta gure agintariak pentsatu zuten, festak garrantzi geyago izan zezaten, konpañi batetako "atletak" jarri bear zirala beste konpañikoen kontra. Gure konpañian gipuzkoarrak asko giñan, eta beste konpañian beerriz naparrak ziran asko.

Zortzi bat egunean iraun zuten festak, eta izan genduan zer ikusia franko: aizkolari, arri-jasotzale, pelotari, futbolista, esku-soñu-jole, pianista, dantzari, kantore, bertsolari, korrikalari, asto-karrera, eta baita gizonek ere zakuan sartuta korrika. Apustu geyenetan gipuzkoarrak atera ziran nagusi.

Gaubean iñoiz egiten dan amets gozo bat bezela iruditu zitzaizkidan erri artan pasa giñun egunak. Lentxeago mendian gebiltzan kañonazo eta tiro tartean, lurra ildako gizonenez estalirik, bazter guzietan odolezko errekek egiñik, eta mutil asko ta asko zaurituak miñaren miñez antsika eta negarrez urruti arkitzen zan bere amari oska; erriak, baserriak, mendiak eta bazter guztiak sutan erretzen eta kixkaltzen. Ain erri paketsu eta atsegin batean sartuta, eta gañera bertan antolatu zituzten festak ain paketsu eta alayak ikusita, bazirudian inpernutik atera eta zerruan sartu giñala.

Mundu ontan ikusten dira gauza xe-

break, eta antxen ere ikusi giñun apustu politik.

Baserri batetik ekarri zuten asto bat, eta arekin egin ziran egundoko festak. Asto-karrera jokatu bear zala eta bi konpañietako soldaduak, bata bestearen kontra, jokatu zuten. Kilometro bateko bidea neurtu zuten. Jarri zan konpañi bateko soldadu bat asto gañean, eta, agintariak beren erlojuak eskuetan zituztela, txalo jo zuan sarjento bateg, eta korri, astoari “arre! arre!” esanaz.

Onek joan da etorri egin zuanean, gero beste soldadua. Lenengo joan-etorria gipuzkoarrak egin zuan, eta errez irabazi gañera; bigarren buelta egin zuanerako astoa oso nekaturkatua baitzan.

Gero eun bat metroko bidea neurtu zuten, eta crabaki zan asto gañean zijoanak atzera begira joan bear zuala. Ura zan polita! Astoa batera ta bestera, eta asto gañean zijoana larri. Soka bat bazuan muturretik lotuta, atzera tiran soldaduak bere eskutik zeukana, eta arekin zuzentzen zuan okertzen zanean.

Karrera ontan naparrak jokatu zuan lendarbizi. Egiñalak egin zituan makillarekin astoa joka aguro joan zedin, eta azkar egin zuan joan-etorria.

Gero gipuzkoarrak jokatu zuan. Onek ere

astoari jotzen zion gogotik, bañan astoa leu baño mantxoago, nekatuta baitzegoan. Ala, ikusirik apustua galduko zuala, eskuan zeukan makilla isatsaren azpitik sartzen asi zan, eta orduan asto gaxoa tximista baño azkarrago joan zan eta berriz ere gipuzkoarrak irabazi zuan.

Sayetsetako miña egiteraño egon giñan gu parrez ayei begira.

Beste apustu au ere polita izan zan. Zaku banetan sartu, gerrian lotu, eta bi konpañietako soldadu bi, ogei bat metroko bidean joan da etorri zeñek lenago egin. Etzuten bereala bukatu bere lana. Saltoka-saltoka joaten ziran eta maiz erortzen baitziran lurrera. Gipuzkoarra lertzeko zorian jartzen zan parrez, eta naparrak irabazi zuan.

Arri-jasotzalleak ere baziran naparrak eta gipuzkoarrak. Gipuzkoarra Azkoiti-ko Mendizabal izan zan, mutil jator askoa, zezenak ainbat indar zuana, bañan oso umilla.

Pamplona-n kuartelean egon giñanean ere, bera eta beste erdeldun bat ziran gure arrantxeroak, eta guk joan bear izaten genduan iru edo lau soldadu egunero txandan abei patata txuritzen laguntzera, eta ez giñan gaizki izaten. Mendizabal onek beti ematen zigun eguerdian, amaika t'erdia alde ortan, aragi-xerra bana ogiaren tartean, eta

beste baso bana edo bina ardo, eta gustora joaten giñan abei laguntzera.

Orduan ere an ibiltzen zan, almazenean zeuden zaku-patatak, zaku-arrozak, garbantzuak eta arrapatzen zituan gauza guztiak bizkarrera jasotzen, bi eskuekin, batekin. eta alde guztietara bere indarrak probatzen. Guk esaten genion:

—Ai, Mendizabal! I ederki moldatzen aiz emen naiko aragia janez! Berriz ere jasoko dituk ik errez emengo zakuak!

Eta onela erantzuten zigun:

—Aragia jan gabe ere, jasoko dizkiat bai nik emengo zaku abek! Au dek sasoya, au!

Eta berriro, rau! eldu ta altxatzen zuan zakua.

Eta arria jasotzen errez nagusitu zan gure Mendizabal. Besteak bi eskuekin bezin errez jasotzen zuan arek esku batekin, naiz arri traketsa izan. Ari begira gustora egoten nintzan ni. Jaten baño nayago izaten zuan arek arriarekin borrokan ibili.

Aizkora-apustua izan zan gogor xamarra. Gure konpañiko mutilla Bidani-koa zan, Jose Iraola, lenago apustu bat jokatua gerra baño lenago, mutil aundia eta indartsua gañera. Bañan egun batzuk bazeramaizkian gaxo ta makal xamar. Berak etzuan atera nai

plazara, bañan agintariak esan zioten mesedez ateratzeko, etzegoala beste aizkolaririk eta. Ala, atera zan kolore txuri-txuriarekin.

Nik ez det ikusi inun an bezela dirua jokatzen. Soldaduak ere poliki, bañan bi konpañietako agintariak, batak bestearen kontra, Tolosa-ko zezen-plazan baserritarrak baño beroago eginda. Bañan danak pakean, anayak bezela, beste festetara alaitsu et paketsu jarraituaz.

Jokatzen asi baño lenago, gure batalloiko komandante Olo-k esan zuan, etzala libre aizkolariak laguntzea inolako moduz, berak bakarrik jardun bear zutela.

Gañerakoan oso gizon jatorra zan komandante Olo au. Baserritar baten antza ematen nion nik. Bera gizon moztaka zabal bat zan, bota oriak, traje panazkoa, lepoko pañuelua eta bere txapel aundiarekin. Soldaduakin itzegiteko ere, edozein kabok baño inportantzi gutxiago ematen zion bere buruari.

Bañan jokatzen asi ziranean, bera zan okerrena. Bereala asi zan makilla batekin ezpalak kentzen naparrari; Olo au bera ere naparra baitzan. Eta botillarekin botatzen zion patarra ere leptik beera, mesede egi-tearren.

Bidani-koak egin zituan alegiñak, bañan

erdi gaxo ta bakar-bakarrik aritu zan eta oso gutxiz naparrak irabazi zuan.

Bertsolariak ere izan ziran. Polliki xamar kantatzen zutenak baziran. Ez naiz gogoratzan an zer bertso kantatu ziran eta bertsolariak zein erritakoak ziran, bañan badakit gipuzkoarrak zirala. Neroni ere jarduten nintzan zerbait kantatzen, eta umore ederra pasatzen genduan. Baziran bertsolaritza gustatzen zitzaizen naper-euskaldunak ere. Ondo xamar kantatu ezkerre beintzat, gauza atsegina baita sayo eder bat entzutea.

Kantoreak zortzi edo hamar laguneko taldea egin zuten, eta orfeoi moduan antolatzen zituzten beren kantuak. Kantore-talde au bi konpañietako soldaduak osatzen zuten, eta hai ederki kantatu ere naiz eleizako kantuak eta naiz beste edozein ere. Gu beintzat gustora asko egon gihan abei entzuten.

Baziran "solistak" edo bakarka kantatzen zutenak ere, bañan an etzan gure kamillero Orta baño ederragorik.

Mutil bikaña zan, naper-erdalduna, laro-gei bat kilotik gora pisatzen zituana, rubiyo antzekoa.

Kanturako gogoia eta abildade aparta zuan. Bere eztarriak organua zirudian. Guk zenbait garaitan izaten genduan pixka bat

alaitzeko premia, eta bagenduan aren bearra. Ura kantuan asten zanean, gure biotzak pixka bat xuxpertzen ziran. Izan ere alakoa zan ura! Beti arpegi alaya ikusten genion.

Urrutira ere ezagutzen genduan kantari ari bazan. Iñoiz, agintariai baimena eskatuta, joan izan zan mendi batetik bestera, beste batalloi batean zebiltzan bere napar laguntara, eta, andik zetorrenean, nabaitzen genduan ederki. Baita kontrarioak ere, nabaituko zuten noski, bere kantu alayak kantatuaz nola zetorren.

Oso gogozkoak zituan *jota aragonesak*, bañan, bera nola baitzan naparra, *jota navarrak* kantatzen zituan asko. Bein asi ezkerro, bukaerarik etzuan. *Quisiera volverme hiedra, Pamplona tiene cadenas, A las orillas del Arga* ta oyek danak kantatzen zitu-an. Beste auxe zan askotan kantatzen zuana:

*Segadora, segadora,
¡qué aborrecida te ves!
todo el día en el rastrojo,
agua no puedes beber.*

Dima-ko festetan ere, beste kantore-talde batekin kantatu zuan, baña aren eztarria besteengandik nabarmena zan.

Ura zan gure penak aztu eta gu alaitzen

giñuna, eta orrelako gizonak ez luteke beinere il bear!

Erri ontako jendearekin oso lagun egin giñan guztiok. Izan ere ain leyalak ziran. Berak jan bear zuten ogia, besteri emango zioten. Alakoak danak. Arropak ere emakumeak garbitzen zizkiguten. Danak famili batekoak bagiña bezela bizitu giñan an egon giñan denboran, eta baziran negar egiten zutenak guk andik aldegin genduanean.

Erri ontan etxe asko zegoan utsik, eta abentan lo egiten genduan.

Pena gauza batek ematen zidan neri: ez genduala ikusten erri ontan gure kideko mutillik. Nunbait gure kontrarioekin joanak ziran, eta bertan zegoan jendea, umeak, zar xamarrek eta emakumeak ziran.

Pesta ayetan genbiltzala, beste amets traket eta beldurgarri bat zetorren nere burura: laister joan bearko genduala, alegia, berriro zerutik inpernura.

Bukatu zan gure deskantsua, eta nere amets maltzur ura egitazko biurtu zan.

XXI

Ez dakit Dima-tik nora eraman giñuzten, bañan, uste dedanez, andik atera eta ibilli-aldi izugarriak egin giñun, kontrarioak atzera eta gu aurrera.

Gogoratzen naiz, egun batez iya arratsalde guztian korrika ibili giñala joan da joan, eta tiro askorik egin gabe gañera; bañan tarteka gogor xamar egiten ziguten.

Arboldegi aundi batera iritxi giñan eta emen ortzak erakutsi zizkiguten. Berak arbolen atzetik guri tiroka, eta gu ere beste arbola batzuen atzetik. Gu beti, pixkabana, arbola baten paretik bestera aurrera joaten giñan, bañan berak etziran atzera joaten.

Orduan gure agintariak esan ziguten, bada ez bada ere bayonetak jartzeko fusillari, alakorik gertatzen bazan bayonetaz ari bearke zala-ta. Esan bezela, jarri giñun bayonetak fusillaren puntan, eta, gu ala ikusirik, iges egin zuten.

Ala gabiltzala, gure soldadu batzuk eritu zituzten. Bati beintzat eskuko beatz bat moztu zioten tiroz, eta nere artean esan nuan:

—Orrek beintzat zauri ona izan dik. Orain

ospitalera joango dek eta gutxienez beintzat oraingoz bizia salbatu dik!

Gero berriz ayek atzera eta gu aurrera. Alako batean, korrika goazela, mendi-txoko batean arkitu genduan kontrario erdeldun bat, sasi tartean gordeta zegoala. Nunbait munizioak bukatu zitzaizkan eta bera ere oso nekatuta zegoan, eta, ikusi zuanean ezin zala geyago ibili, bertan gorde zan. Ain zuzen gañera, gure tenienteak ikusi zuan nola zegoan gordeta, eta esan zion:

—*¿Qué haces ahí, muchacho? ¡Salte de ahí!*

Ala, atera zan sasi tartetik, etorri zan tenientearengana, eta onek esan zion:

—*¡A ver cómo está ese fusil!*

Eldu zion fusillari, eta, ikusirik artean ere bere kañoya bero-bero zegoala, esan zion:

—*¡Ah granuja! ¿Cuántos habrás matado?*

Eta ura izan zan guk egun artan egin genduan prisionero bakarra.

Orrelaxen kilometro asko pasatu ondoren, mendi batean gogor xamar jarri ziran gure kontrarioak, eta larri giñan danok ere. Tiro asko tiratzen zuten berak, eta gu al genduan lekuan ezkututzen asi giñan. Gure lagun asko trintxera-moduko pendiza baten atzean jarri ziran.

Ni ere an etzanda negoala, soldadu batek antxen bota zuan bere burua nere oñetara. Zein ote zan eta nere lagun maite bat zan, Domingo Erkizia, Donosti-ko Antigua-ko ballaran dagoan Urrizti baserrikoa. Aspaldian alkar ikusi ez genduanak, antxen besarkatu giñan, bi anai maite besarkatzen diran bezela. Nik esan nion:

—Zer moduz, Domingo?

—Ementxen, motel, larri! Gaur arratsalde guztian korri ta korri gabiltzak iya batere gelditu gabe, eta orain, emen ikusten degunez, gure kontrario abek gogor jarri zaizkiguk, eta emen dituk komeriak!

Gu giñan *Batallón de Montaña Sicilia n.º 8*, eta Domingo, herriz, *América 23*, eta bi batalloyetako soldaduak nastuta genbiltzan.

Gero herriz ere gure agintariak ordenatu zituzten beren mutillak, eta mendi artan *América 23* gelditu zan, eta guk eskubi aldera jarraitu genduan.

Egun artan ala gebiltzala, makiña bat aldiz gure anai Kaximiroz oroitu nintzan, nere modu esanaz:

—Gure Kaximiro ere emen ibiliko dek ba nunbait! Au ere marka izango dek! Beti ain alkar maiteak izan gaituk eta orain emen alkarri okerren bat egin bear ote diogu?

Illunarekin batera iritxi giñan baserri zar baten ingurura. Orduantxen aldegiñak ziran gure kontrarioak. Etxe ondoan bazegoan zakar-meta bat, eta orduantxen ari zan ura ere erretzen.

Gure agintariak esan ziguten an gelditu bear genduala gaua pasatzen; zerbait jan eta baserri artan lo egin bear genduala. Jateko ez genduan gogo aundirik, egarri galanta baizik.

Batzuk jarri giñan kanpoan goardian eta gañontzekoak baserrian lo. Etzegoan oirik eta ezertxo ere, bañan ala ere lurrean etzanda gustora lo egin genduan, fusillaren gañean burua jarrita. Etzan tapatu bear aundirik ere. Kartutxerak ere min ematen ziguten, ez baigenduan kentzeko agindurik, bañan ala ere lo, batzuk ganbaran, beste batzuk gelatan, eta baziran gustora asko ukulluan etzan ziranak ere; ez baitzegoan ganadurik, eta lotarako premia galanta berriz.

Urrengo goizean, bostak aldean, gure agintariak otsegin ziguten, esanaz berrirò aurrera jo bear genduala. Joan giñan berriz ere hide-puska batean batere tirorik egin gabe, eta alako batean ikusi genduan beste mendi-egal batean nola zeuden gure kontrarioak, eta agintariak esan ziguten:

—Emen gelditu bear degu.

Eta bertan gelditu zan beste batalloi bat, eta gu an inguruko beste mendi batera joan giñan. Bigarren “linean” jarri giñuzten la-saitxeago egotearren.

Ala geundela, goiz batean baginjoazen gu-re tokitik arrantxeriko txabolara kafea ar-tzeko asmoan, eta or ikusten degu aideplano bat urrutira, baña guregana zetorrela zu-zen-zuzen.

Gu berari begira geundela, gure tenien-teak begiratu zion katalejuakin eta ezagutu zuan kontrarioena zala. Bereala agindu zi-gun “*¡Cuerpo a tierra!*” esanaz, geren bu-ruak botatzeko lurrera.

Erori giñan segituan, eta gu ala ere bera-ri begira. Alako batean or ikusten ditugu goitikan bera bonbak zetoztela gure gañera. Zazpi bonba bertan bota zituan, bañan gu-re gañera etzan erori bat bakarrik ere. Gu baño pixka bat aurreraxeago zegoan arran-txeriko txabola, eta antxen sartu ziran bat edo bi, eta besteak urrutiago.

Eskerrak arrantxeruak ere korrika aldegin zuala, bestela bertan txikituko zuan. Gure-tzako eginda zeukan kafea, bere ontzi eta guzti, aidean joan zan, eta lenago ere bein baño geyagotan egin izan genduan

barau, eta goiz artan ere bai. Inguru artako oteak eta larrak egin zuten gosari txikia gure partez, eta gaitz erdi bonba ayek etzuta guretako iñor jo.

Toki artan egun batzuk igaro ta gero, beste mendi batera pasatu giñan. Mendi orren beeko txokuan zabaldegi aundi bat zegoan, pago-zuaitz ederrez estalita, eta zuaitz aben tartean zeukaten gure artilleroak 15 y *medio*-ko kañoi bat, beste mando-mordo aundi bat ere bai, eta soldadu asko.

Kontrarioak etzituzten abek ikusten, bafian nunbait igarri zioten txoko artan jendea egongo zala, eta morteroakin tira zuten kañonazo bat. Gure kañoyaren ondoan lertu zan, eta zortzi edo bederatzi soldadu kristauaren itxurik gabe puskatu eta zuaitz gañetara bota zituan.

Guk egin genduan eskapada latza; gu ere txoko artara baginjoazen, eta gu iritxi baño lentxeago gertatu zan ori. Guk entzun genduan kañonazoa, eta bagendakigun antxen bertan sartu zala; eta, gu iritxi giñanean, orduantxen ari ziran ildakoen puskak kamilletan jartzen, zortzi edo bederatzi kamilla errenkadan. Arek ematen zuan tristura!

Guk aurrera segitu genduan mendi-gallurreraño, eta an zegoan beste batalloi bati

erreleboa egin genion. Emen beste egun batzuk pasa giñun.

Emen gure kaboarena esango det. Gure eskuadrako lenengo kaboa Jose Llorente zan, napar erdelduna, eta au Gorbea-Txiki-ko burrukan il zan. Geroztik Alfredo Alegre Cerdillo zan gure kabo egiten zuana, kazereñua bere izatez. Oso mutil fiña zan, eta, gerran gebiltzala, mendi batzuetan izaten giñun txabola koxkor batzuk lotarako, eta gure kabo au iya gauero negarrez egoten zan.

Goizean, esnatzen giñanean, nik esaten nion:

—*¿Qué te pasa, Alfredo, que toda la noche la pasas llorando?*

—*¡Que me acuerdo mucho de mi familia, mi pare, mi mare y mi novia! ¡Estoy deseando marcharme a casa! ¡No sé cómo estará ya mi cortijo!*

Eta gero, ni Pamplona-ko ospitalean erituta negoala, zerbaitetara joan nintzan gure kuartelera, eta an ikusi nuan gure kabo Alegre ori sarjento eginda zegoala, ofizialen gelan. An egon giñan izketan eta nik esan nion:

—*¡Hombre! ¿Tú también por aquí, Alfredo?*

Eta erantzun zidan:

—*Sí; he ascendido a sargento y me va gustando cada vez más la vida militar y aquí estamos.*

Lenago etxera joateko amorratzen zegoan, eta gero bertan "reengantxatu".

XXII

Gure agintariak esan ziguten bazegoala beste erri bat Yurre izena zuana, gure kontrarioen mende zegoana, eta uraxen artu bear genduala. Agintariak erabaki zuten gure konpañia zala erri ori artu bear zuana, eta ala erten giñan gu Yurre aldera.

Piñutegi aundi batzuetan barrena ginjoazen. Orta, gure kantore bikain ura, bidean kantari zijoan gizarajoa, eta kapitanak esan zion:

—*Oye, Orta: está bien que vayamos de buen humor, y lo mismo que a tus compañeros me encantan también a mí tus canciones, pero por si acaso más vale que vayamos callandito sin que nos sienta el enemigo.*

Eta orrelaxen ixildu zan betiko.

Kapitanarekin gu amabost edo ogei bat

euskaldun giñan aurren xamar ginjoazenak. Mayatzaren ogei ta laua zan, eta bero ika-ragarria gañera.

Bide erdian bezela, arkitu genduan iru-rogei ta zortzi edo amar bat urte zituan gizon zar bat, euskaldun bizkaitarra, andikan onera bidez-bide zetorrena.

Kapitanak zenbat eta zer jende zegoan jakin nai zuan, eta asi zitzayon zer edo zer galdetzen. Bañan aitona zar arek etzekien erderaz mintzatzen, eta gure kapitanak ere ez cuskeraz, eta ola esan zigun orduan:

—*¡A éste no se le entiende nada! ¡A ver si hay algún vasco que pueda hablar con este señor!*

Orduan guk galdetu genion:

—Zer degu, aitona? Nora zoaz?

Eta erantzun zigun:

—Onera zuengana! Or ez dago bizitzerik!
Or ez dago bizitzerik!

—Zer ba?

—Zer ba? Beste askori bezela, neri ere ostu dizkidate etxean nituan beyak, txalak, olloak eta gauza guztiak! Aspertu naiz jende orrekin bizitzen eta zuengana nator!

Kapitanak esan zigun galdetzeko ia Yurre

erri artan jende asko zegoan, eta gizon zar arek erantzun zigun:

—Ez dago iñor erri ortan! Aldegin dute danak, beren kañoi eta gerrarako tresna guztiak artuta beste mendiaren atzera! Pake ederra utzi dute!

Aitona zar arek ernegatuta bezela erantzuten zuan, bañan ala ere gure kapitanak etzitan sinisten arek esandako gauza guztiak, eta etzuan arrazoyaren paltarik. Guri esan zigun gerra-denboran tranpa asko izaten zala, eta galdetzeko berriro:

—*Hay que preguntarle de nuevo.*

Ala, berriz aiton orri galdetu genion:

—Aizu, aitona: ia egia dan zuk esaten dezuna, or ez dagoala iñor erri ortan.

—Orixe! Etzerate piyatzan? Etzerate piyatzan? Neu joango naz aurretik! Ez bazerate piyatzan nik esandakoakin eta erri ortara bazoazte, neroni jarriko naz zuen aurretik, eta erakutsi eta lagunduko dizuet!

Kapitanari esan genion, eta arek:

—*¡Muy bien! ¡Que se ponga!*

Etzitzayon gaizki iruditu gizon ori gure aurretik jartzea. Esan zigun orrelaxen joango giñala ederki, gizon arek jakingo zuala

ango berri, eta beti ere mesede egingo zigula.

Orrelaxen joan giñan bide guztian: gizon zar ori gu baño amar bat metro aurrerago zala, eta gu fusilla bizkarrean konfiantza osoan.

Bañan baserri bat zegoan errira iritxi baño pixka bat lentxeago. Emen nabaitu genduan eiz-zakur bat zaunkaz ari zala. Ateak eta leyoak itxita zeuden, eta nik esan nien nere lagunai:

—Mutillak: siñale txarra dek au! Emen eztagoala iñor, e? Zakur onen nagusia etxe ontatik joan izan balitz, eiztariak ain maite izaten duan bere txakurra, etzuan etxe barruan aztuta utziko!

Erri guzia ixil-ixilik zegoan, eta, errian sartzen asi giñan momentuan, aiton ori rau!, ezkutatu egin zitzaigun erriaren sarreran zegoan etxe batean.

Eta ura ezkutatu zanean, zabaldu ziran erri guztiko leyo-zuloak, eta danak fusillakin eta ametralladorakin ikusi genituan. “Oraintxe egin diagu lan ederra!”, esan genduan.

Ekin zioten alde guztietatik gure kontra tiroka. Balazoak kazkabarra bezela zetozten. Gu danak bistan giñan, eta bakoitzak al zuan tokira ezkututzen asi giñan.

Mayatzaren bukaera zan eta erri onek ba-
zeukan bere inguruan gari-sail aundi bat,
eta gure soldadu-lagun asko eta asko gari-
-tarte ontara sartu ziran, kontrarioak ez
ikustearren.

Bañan abek ederki ikusten zuten gari-sail
ura nola ari zan jendez betetzen, eta alako
batean asi ziran ametralladorakin tiroka. Ga-
ri guztia segarekin bezelaxen moztu zuten,
eta antxen gelditu ziran nere lagun asko ilda.
Bertan egon bear izan zuten ogei ta bi egu-
nean, ez gure aldekoak eta ez bestekoak ar-
tzerik izan etzalako.

Batzuk erri inguruan zabaldu ziran, eta
beste batzuk berriz etxe baten atzean gorde
giñan. Batzuek esaten zuten:

—Emen gaizki gaudek, eta atera egin bear
diagu emendik!

Bañan bein andik atera ezkerro, etzegoan
ezeren babesik, dana garbi baitzegoan; eta
ateratzen ziran danak, an il edo eritzen zi-
ran. Eta jakiña: ayek ala ikusi ta besteak
bertan gelditu giñan.

Bañan gure sarjentoa ere an zegoan, eta
ala esan zigun bere pistola aundia eraku-
tsiaz:

—*¡Hala, muchachos! ¡Hay que salir de
aquí en seguida a luchar!*

Ala, pentsaturik antxen izango zala nere azken ordua, Jaungoikoari otoitz egiten ari nintzan:

—Jesus, Jesus! Lagun zaiguzu ordu larriontan!

Ori esanaz atera nintzan ni andik. Ikusi nuan etxetik amabost bat metrora nola zegoan aran-arbol zar bat, eta arentxen ipurdian gorde nuan nere burua. Burua maite, noski!

Nik tiro bat tira nuan, ez dakit nora, bañan oñak nunbait bistan gelditu ziran, eta berealaxen eman zidaten tak! oin batean. Begira jarri nintzan, eta tak! bestean.

Tiro batekin, nola baitzan “bala explosiva” izenekoa, ezkerreko oñaren erdia puskatu eta zintzilik utzi zidaten; beste tiroarekin eskubiko zankoan ebaki edo zauri luze bat egin zidaten.

Segituan abiatu nintzan ipurdiaren gañean, arrastaka-arrastaka eta fusillaren arri-muan, odol-arrasto aundia lurrean egiten nuala.

Ez dakit bitartean zenbat bala sartuko zan nere inguruan. Arropa guztiak lurrez bete zizkidaten beintzat. Milagrua dala dirudi, bañan nunbait Jaungoikoak ez nai eta ez niñuten geyago jo.

Ta deadarra egiten nuan esanaz:

—Ez al dago iñor ni emendik aterako nau-
nik? Ez al dago iñor ni emendik aterako
naunik?

Deadarra euskeraz egiten nuan. Orduan
ez nintzan oroitzen erdera zanik ere.

Ta kapitanak oju aundi bat egin zien ka-
milleroai, esanaz:

—*¡A ver: ese muchacho está muy mal y
llevadlo ahí arriba!*

Etorri ziran korrika Orta kantorea eta
Agorreta zeritzayon beste bat. Artu eta ja-
rri niñuten kamillan. Bañan altxatzen asi zi-
ranean, ayetako bat, Orta, jo zuan bala ba-
tek kopetean eta bertan gelditu zan ilda,
ai! bat ere esan gabe.

Agorreta-k, ori ikusi zuanean, azkar alde-
gin zuan korrika al zuan tokira, ni bertan
utzita.

Neri beldurrik aundiena ematen zidan.
kontrarioak ari zirala etxeetatik ateratzen,
eta pentsatzen nuan abek arrapatzen bani-
ñuten bizia ere kenduko zidatela. Berriro
ere deadar egiten nuan:

—Ez al zerate or iñor ni aterako nazute-
nik?

Ontan etorri zan korrika sarjento bat, on-

darrutarra, mutil aundi bat, eta esan zidan:

—Zer egin ditek, Salaverria?

—Ez naizela gauza ibiltzeko eta emen dirala!

—Nik eramango aut!

Artu niñun bizkarrean eta abiatu zan. Piñutegira iritxi bitartean, atzetik tira ta tira aritu zitzaizkiguten, bañan ez giñuzten jo.

Nik odol-ixuri aundia neukan nere zaurietatik eta bere arropak nere odolarekin zikindu nizkion, bañan etzan asarretzen, eta berari zor diot bizia.

XXIII

Piñutegi artan arkitu genduan kapellau bat, eta arek egin zidan lendabiziko sendaketa.

Gero kamillan artu eta goiko tontorrera igotzen asi niñuten. Ala, piñutegi artan beetikan gora ginjoazela, guri laguntzera zetorren beste konpañi bat topatu genduan.

Kontrarioak, ordea, tira zuten kañonazo bat, eta soldadu asko zegoan tokira erori zan granada, eta soldadu asko il zituan, mandoak ere bai. Gizonen puskak arbolen ga-

ñetan ikusten ziran, eta beste asko erituta karraxika. Ematen zuan azken juizioko eguna zala. Bazter guztiak erretzen ari ziran eta lurra berriz illez eta erituz estalia.

Gure konpañikoak gutxi izan ziran bizirik geldituak. Geyenak il egin ziran, eta bizirik gelditu giñanak ere erituta.

Beste konpañi geyago ere etorri ziran gure aldekoak, eta egun guztia tiroka jardun ondoren illunabarrean ixildu omen zan tirotoa, eta antxen egon ziran makiña bat egunean ixili-ixilik, kontrarioak errian eta gureak piñutegian. Gero, agintariak erri ori artzea pentsatu zutenean, tiro bat ere egin gabe artu zuten. Ez omen zegoan iñor erri ortan. Danak aldegiñak omen ziran.

Goiko tontorrera iritxi giñan eta emen zegoan *Puesto de sanidad* deritzayona. Emen zeuden medikuak eta danak.

Mando-mordo bat ere bazegoan, eta teniente mediku batek esan zuan, gutxieneko iru edo lau ordu bear zirala beeko kamiyora jeixteko, eta mando oyetako baten gañean jarri eta jetxiko niñutela. Onelaxen esan zuan:

—*A éste que le bajen en un mulo.*

Ta nik erantzun nion mediku ari:

—*Perdone, mi teniente: todavía quiero vi-*

vir. He perdido mucha sangre y si me ponen en un mulo me quedaré sin nada.

Alegia: barkatzeko mesedez, bañan oraindik bizi egin nai nuala al bazan, eta ez nintzala mandoaren gañean jarriko; lenago odol asko ixuri nuala, bañan mandoaren gañean jartzen banintzan, dinbili-danbala ibiliko zala mandoa, eta gelditzen zitzaizkidan odol-pizarrak zaurietatik bereala aterako zira, eta neroni batere konturatu gabe ilda geldituko nintzala.

Orduan jarri zizkidaten bi kamillero. Artu niñuten kamillan eta gomarekin oso estu lotu zizkidaten oñak, zauriak baño goraxeagotik, odolik erten etzedin.

Bañan mendi oyetan zear neramatela. aguantatu ezin alako miña ematen zidaten goma ayek. Nik pixka bat askatu edo lasaitu egiten nituan, eta orduan herrero asten zan odola erteten.

Kamilleroak, asarreturik, errietan eman eta lotu egiten zidaten, esanez:

—Goma oyek askatzen badituk, ilda geldituko aiz odol dana galduta!

Min ederra ematen zidaten, bañan ez nuan geyago gomarik ikutu.

Nik ez dakit egun artan hero aundia egi-

ten zualako edo nere zauriak ematen zidaten eriotz-larritasunagatik edo zergatik, baña nik egarri ikaragarria nuan.

Mendi ayetan nun-nai zegoan ur ederra, eta nik beti nere kamilleruai ura eskatzen nien. Ontzi bat bazuten “kantinflora” izenekoa, gerrian zintzilik ibiltzen zutena, eta antxen ematen zidaten. Pozik asko edaten nuan!

Mendi-bide ayetan ginjoazela, gure kontrarioak tiratzen zituzten kañonazoak 15 *γ medio* izeneko kañoyarekin, eta baziran gure buruaren gañetik urruti gabe pasatzen ziran granadak. Alakoetan kamilleroak plast! lurrera botatzen niñuten nere kamilla eta guzti, eta berak ere gurdi-bidearen txokoan etzaten ziran, granadak jotzeko beldurrez.

Gero berriz ere artu eta segi egiten zuten, beeko kamiyora iritxi giñan arte.

Emen egon giñan anbulantziko kotxe bat etorri arte. Kamiyo ontan bazegoan soldadu-mordo bat, eta aben artean nere lagun oyartzuar bat, beste konpañi bateko arrantxeroa. Ni ala erituta ikusi niñunean, arri-turik galdetu zidan:

—Zer egin ditek, motel?

—Oñak elbarritu zizkidatek eta zutik ezin nauk egon.

Eta gizarajoak, nitzaz urrikaldurik, esan zidan:

—Zerbait jateko gogoa bai al daukak? Ba-zeuzkat lukainka, urdai-azpiko, arrautzak. aragia, kafea, koñak eta danetik.

Bañan nik beti gauza bat eskatzen nuan: ura. Nere erantzuna auxen izan zan:

—Emaidak mesedez ura!

Eta alaxen ekarri zidan botilla batean ur fresko ederra eta gustora asko edan nuan: uraxen bakarra baitzan une artan nere gorputzak eskatzen zuana.

XXIV

Etorri zan noizbait anbulantziko kotxea, eta nere moduko beste bost edo sei eritu sartu eta eraman giñun Vitori-ra. Emen baze-goan *Primer Hospital de Sangre* izenarekin etxe berri aundi bat, berez apaizgayentzat egiña, eta ara eraman giñun.

Mayean operatzeko jarri niñutenean, galdeera abek egin zizkidan medikuak:

—Nungoa aiz, gazte?

—Ni Donosti-koa.

—Donosti-koa? Ni ere angoa nauk ba, emen natxiok serbizioz baña.

Donosti-ko don Inazio Urbina izena zuan mediku ospetsua zan. Gero galdetu zidan:

—Zer egin ditek mendi alde oyetan?

Eta nik erantzun nion:

—Ez dakit ba, jauna, ondo esateko; baña oñak ditut elbarrituak.

Eta ezkerreko oña, nola baitzegon puskatu eta zintzilik, berari eskuarekin elduaz galdetzen zidan:

—Eta oni zer egin bear diogu?

Eta nik erantzun nion:

—Orri zer egingo dio? Moztu!...

Eta berak:

—Motell, motell! Zer esaten didak? Makiña bat operazio egin dizkiat nere denboran, bañan oraindik etzidak iñork esan moztuzeko konturik, prueba egin bear dala baik.

Eta nik erantzun nion:

—Prueba egiten zertan asi bear degu, dana puskatua dago-ta?

Alaxen, ezkerreko oña moztu eta eskubiko zankoa amairu punturekin josi zidan.

Operatzeko nola kloroformoa eman zidaten, oiera eraman niñutenean, ni ez nintzan

konturatzen nun negoan, ezta operatu bazidaten ere. Neri iruditzen zitzaidan oña moztu egin zidatela, goata eta trapu asko bainukan eta ez bainion antzematen. Eskua pasatzen nuan eta nere modu esaten nuan: "Neri oña moztu egin zidatek!", eta negar egiten nuan.

Don Inazio Urbina mediku jaun au oso gizon jatorra eta atsegiña zan. Noiznai etortzen zitzaidan bixita egitera oyezan negoan tokira. Antxen egoten zan oyaren gañean exerita, kontu kontari, zerbait falta al nuan esanaz.

Nik eskatu nion pañuelo bat ia mesedez ekarriko zidan, eta bi ekarri zizkidan berri-berriak; eta "eskerrik asko" esanaz, nik galdetu nion:

—Nik oña moztua al daukat?

Eta erantzun zidan:

—*Qué va!* Nola izango dek ba oña moztua? Beatzak eta danak or dauzkak!

Ala, ixilik gelditzen nintzan; bañan berriez ere ez negoan lasai, eta, etortzen zanean, galdetu egiten nion, nik jakin nai nuala oña nola neukan, eta esateko mesedez egia. Orduan esan zidan:

—Begira: batzuk ez ditek nai izaten esatea; baña ik desio ori baldin badek, esango

diat: oña moztuta daukak; neronek moztu nikan, eta oso ederki jarrita daukak, eta ori azkar sendatuko dek. Egon adi lasai!

Bañan arek ura esan zuanean, ni herriz ere negarrez.

Egun batez ospital ontara etorri zan gizon agintari jaun bat, eta galdetu zizkidan izen-apelliduak eta nungoa nintzan. Esan nizkion, eta ala joan zan.

Ospital ontan egun batzuk igarota, ni negoan salako monjak esan zigun eritu danoi, agindua zala oyetik jaikitzeke gauza giñan guztiak Pamplona-ra joan bear genduala, frentetik eritu asko zetorrela eta ayentzat lekua izan zedin.

Ni operatzeko mayean jarri nifutenean, guraizearekin soñean neuzkan arropa danak goitik asi ta beeraño moztu egin zizkidaten, eta ez nuan geyago nere arroparik ikusi. Galdetu nien bein baño geyagotan ere, baño ez omen zituzten arkitzen.

Monjak esan zidanean Pamplona-ra joan bear genduala, nik erantzun nion nere amak mundura ekarrita bezela negoala, eta zerbait bearko nuala jazteko.

Orduan erantzun zidan, "Gizarajoa!" esanez, gure sala artan bazala falanjista bat gaubean illa, eta ari kenduko ziola buzoa, eta arekin jantziko nintzala.

Antxen egin genduan, erderazko esaera batek dion bezela, “*desnudar a un santo para vestir a otro*”, eta buzo ori jantzita aldatu nintzan, beste eritu askorekin, gureztat jarritako tren berezi batean, Vitori-tik Pamplona-ra, *Hospital Militar*-era.

Len esan dedan agintari jaun arek, ez dakit nola, baña abisu txarra bialdu zuan gure etxera, esanaz alegia bi oñak gerran moztuak nituala eta oso gaizki negoala, eta, bizirik ikusi nai baniñuten, azkar joateko.

Abisu ori artu eta urrengo egunean, goizeko trenean sartu eta joan ziran Vitori-ran nere bi anai, Rikardo eta Polikarpo. Iritxi omen ziran noizbait erri ontara, eta joan omen ziran ni negoan ospital artara.

Ni negoan salak *Nuestra Señora del Pilar* zuan izena. Sartu eta “lenengo oya”, orrela nere galdeera egin omen zioten sala artako monjari, eta erantzun omen zien bere eskuko beatza luzaturik:

—Ori da sala ontako lenengo oya, eta ortxen daukazute zuek bear dezuten soldadu eritua.

Eta nere anayak erantzun omen zioten:

—Ori ez da gure anaya.

Eta monjak:

—Ez dakit ba nik nor izango dan zuen anaya. Sala ontan lenengo oyea baldin bazan, onek izan bear du; edo bestela, ainbeste iltzen da emen egunaren buruan eta, illa izango da.

Ospital guztia jira omen zuten beetik asi ta goraño, eta, arkitu ez niñutenean, berriz ere ain triste nere bi anayak etxera. Ni berriz bezperan Pamplona-ra etorria nintzan. Vitori-ko ospital artan nola erotzeko ainbat lan zegoan orrenbeste jende eriturekin, monja ura etzan konturatu egiten Pamplona-ra bialdu bagiñuzten ere.

Nik, Pamplona-ra iritxi bezin laister, egin nituan bi letra etxera, nere anayai esanez nun eta nola arkitzen nintzan. Berealaxen etorri ziran nere bi anayak, eta oyaren ondoan negar egiñez esaten zidaten:

—Bizi al aiz, motel?

Eta nik erantzun nien:

—Bai, mutillak: ikusi dizkiat komeri ederrak, baña oraindik ere bizi nauk.

Eta Rikardok esaten zidan:

—Bai, motel: Vitoria-n izan giñuan lengo egun batean, eta ospitaleko monjak esan ziguken seguru asko illa izango intzala, eta pena ederrarekin joan giñuan berriz etxera.

Eta berriro lepotik eldu eta negar egiñez esaten zidan:

—Pozaren pozez txoratzen gaudek, motel, i bizirik ikustearekin. Gure Jaungoikoak nai dezala lenbailen sendatu eta etxera joatea.

Eta ala joan ziran berak etxera.

XXV

Pamplona-n pasatu nituan lau bat illabete, nere zauriak sendatu ziran arte. Emen suerte ona izan nuan. Baziran oyak *madrina de guerra* izeneko emakumeak beren kontura artzen zituztenak, eta ni negoan oyareu *madrina*, Naparroa-ko Diputazioko Presidente jaunaren emaztea zan. Orregatik, an egon nintzan bitartean, neri etzitzaidan ezertxo ere palta izan, nola jateko, edateko eta jazteko.

Andre onek bazeuzkan ospital ontan, ni negoan salan bertan, bi alaba here borondatez gaxo-zai serbitzen zebiltzanak, eta, ni ospital artara etorri ta urrengo goizean, ni negoan oya antolatzera etorri ziranean, bi neskaxa abek esan zidaten mesedez jeikitzeke pixka bat oya egin arte.

Nik, ordea, Vitori-tik ekarri nuan buzoa

oirakoan kendu egiten nuan, eta berriro ere nere amak mundura ekarrita bezela arkitzen nintzan, eta lotsaturik esaten nien ia ezin al zuten antolatu oi ura neroni bertan negoziola, eta esaten zidaten:

—Zer ba? Min aundia al daukazu?

Eta nik orduan esan egin bear nola arkitzen nintzan, eta esan zidaten oso kupiturik:

—Gaur etxera joaten geranean, esango diogu gure amari zu nola arkitzen zeran.

Urrengo goizean, oya antolatzera etorri ziranean, esan zidaten beren amak esan ziotela galdetzeko neri zer bear nuan. Ni berriz lotsatu egiten nintzan ezer eskatzea, eta, aditu zutenean ezer ez neukala soñean jatzeko, an ekarri zizkidaten sekulako gauzak: bi galtza pare, bi alkandora, barrengo arropa zuriak, galtzerdiak... Zapatarik etzidaten ekarri jantzi ezin nualako, baña bai bastoi eder bat, tinta, pluma, paperak eta sobreak kartak eskribitzeko.

Gero neskatx abei esan zien beren amak, koltxoi baten gañean baño obeto egongo nintzala biren gañean, eta jartzeko bigarren koltxoya neri. Ala jarri zidaten, eta markes bat bezin ongi zaitzen niñuten ospital ontan.

Andre ura bera, berriz, jayero etortzen

zitzaidan bixita egitera, eta geyenean bazkal orduan etortzen zan. Beti ekartzen zizkidan dozen erdi bat pastela kremazkoak, botella bat edari on eta puro eder bat, eta, nik bazkaltzen nuan arte, antxen egoten zan oyaren ondoan exerita.

Neri gerrako kontuak galdetzen zizkidan, nik esaten nizkion, eta biok antxen, ama-semeak izan bagiña bezela, kontu kontari jarduten giñan.

Ospital ontan poliki jaten genduan, baña andre oni janari aul xamarra iruditzen zitzayon neretzat, eta bertako buru egiten zuan mediku jaunari otsegin eta esan zion. nik odol asko ixuri nuala nere zaurietatik eta argal negoala, eta emateko neri egun batean aragia eta bestean ollaskoa indartu nedin.

Orrelaxen pasatu nituan egun ederra pran-ko, andre on ura eta bere alabak zirala meriyo. Diru askorik ez nuan izaten, bañan bai jan da jantzi bapo.

Gure libersioa pelota-partiduak ikustea izaten zan. Egunero, bazkal orduan, etortzen zan teniente medikua sala guztietara zinera-ko eta frontoirako sarrerakin. Neri beti zinea baño geyago gustatu izan zait pelota, eta frontoirako sarrera artzen nuan.

Joaten nintzan "Euskal-Jai" izeneko frontoira, eta antxen ikusten nituan iru partidu. eta arratsalde ederra pasa eta berriz ere ospitalera illunabarrean.

Garaiz xamar afaltzen genduan, eta gero kartetan edo jokuan jarduten giñan, beste batzuetan radioa entzuten, eta gero lotara.

XXVI

Pamplona-ra etorri eta andik denbora puska batera, egun batez pozez txoraturik zebiltzala ikusten giñun ospitaleko medikuak, pratikanteak, monjak eta gañerako danak. Nik galdetu nion salako monjari.

—*¿Qué pasa, Hermana? Veo que están todos muy contentos.*

—*¿No te has enterado aún, soldadito? Pues estamos de enhorabuena. Las tropas nacionales han tomado ya Bilbao.*

Lendik ere bagendakigun, radioak esanaz, Bilbao inguruan zebiltzala gure soldaduak, bañan nere barrenak eman zidan buelta ederra ori entzun nuanean.

Radioak eta periodikuak esaten zuten prisionero asko egin zutela Bilbao-n sartu ziranean, eta pentsatzen nuan gure Kaximiro

antxen arrapatuko zutela, eta bearbada il ere egingo zutela, eta beti gauza orrekin pentsatzen egoten nintzan.

Eta egun batez, gutxiena pentsatzen nuan garayean, nere oyaren gañean exerita zerbait irakurtzen negoala, an ikusten det atean gizaseme bat sartzen dala. Jartzen naiz berrari begira, eta zein izango, eta Kaximiro!...

Berak ere bereala ezagutu niñun, eta etorri eta eldu zidan lepotik. Asi giñan biok negarrez, eta alkarri zer esan asmatu ezin genduala egon giñan pixka batean, arpegiak pareta baño zuriago eginda pozaren pozez.

Gero noizbait asi giñan izketan, eta galdetu zidan:

—Ze erida klase dituk?

—Ara, motel, gerrak zer aurrerapen ditudun: tiro batekin eskubiko zankoan zauri luze bat egin zidateken, eta beste tiroakin berriz ezkerreko oña puskatu eta zintzilik utzi, eta orain moztuta zeukat.

Berriro galdetu zidan:

—Nun eritu iñuten?

Eta nik erantzun nion:

—Yurre izena duan erri batean.

—Yurre-n? Zein egunetan?

—Mayatzaren 24-an eguerdiko ordubata inguruan.

Eta gizarajoak, negar samiña egiñez, bizkarretik eldu eta erantzun zidan:

—Orduan ire oiñ oyek jo zituzten balak neronek tiriak izango dituk!

—Erorrek tiriak? Zer ba?

—Bai, neronek tiriak! Atake artan ni ere an niñuan!

Eta, lepotik elduta, bere begietako malako samiñarekin nere arpegia bustitzen zuan.

Nik esaten nion:

—Zer egingo diagu ha, motel? Jaungoikoak ala nai eta onek olaxen bearko ziken. Etzak pentsa gauza onengatik nik ireganako gorrotorik daukatenik. Badakik gu beti alkar maiteak izan gerala eta gaur ez len baño gutxiago.

Bañan arek berriz ere esaten zuan:

—Bai, bañan neronek tiriak izango dituk!

Eta nik:

—Etzak negarrik egin, motel! Nik etzeukat iretzako eta iñorentzako inkurriorik! Bazekiagu gorrotoagatik ez gerala ibili alkarren kontra!

Arek, ordea, beti gauza bera esaten zuan:

—Neronek tiriak izango dituk!

Eta nik esaten nion:

—Zer egitea nai dek ba? Au ola etorri dek! Au ola etorri dek eta ola artu bear!

Ola jardun giñan denbora-puska batean. Gero esan nion:

—Poz aundia artzen diat i nere aurean ikusita. Illa izango aizela ere pentsatu baitiat bein baño geyagotan, eta ez ukek pentsatuko nere biotzak zer lasaitasun daukan i bizirik emen ikustearekin. Mendi alde oye-tan gerran ibili geranean ere, burruka-al-dia bukatzen zanean, makiña bat gudari il-da lurrean etzanda zeudenai eldu eta buelta eman izan diot, i aizela irudituta.

Eta esan zidan:

—Bai, neronek ere ori bera egin izan diat makiña bat aldiz, zuetako bat ote zan bel-durrarekin.

Gero galdetu nion:

—Eta i, nun barrena ibili aiz gerra-denbo-ra ortan?

—Neri, naparrak Donosti artu zutenean, nere lagun batzuk esan zidateken euzkota-rrekin joan bear genduala Bilbao aldera, eta alaxen joan giñun. Geroztik or ibili gaituk Bizkai alde ortan. Burruka-al-di gogorak jo dizkiagu, bañan beti gu atzera, alik eta Bilbao galdu genduan arte. Eta beste asko bezelaxen, ni ere antxen prisionero egin ne-

txioteken, eta andik, prisionero-talde aundi bat artu eta danok Zaragoza-ko *campo de concentración* batera eramán giñuzteken. Ni ara joanda, bereala pentsatu niken: “Nere lantegiko nagusiari, D. Antonio Mendizabal-i, eskribitu bear zioat karta bat, esanaz nola preso arkitzen naizen Zaragoza-n, eta ia berak zerbait egingo luken neregatik”. Egin netxioken karta ori, eta berealaxen bere kotxearekin joan uan Zaragoza-ra, eta ekarri netxioken etxera Donostira. Eta jakin dedanean i erituta Pamplona-ko ospitalean agoela, berealaxen etorri nauk i bixitatzera. Eta, zer moduz ago orain? Miñik bai al daukak?

—Orain ez; operatu berrian bai, izan nizkian oñaze galantak, bañan orain etzeukat beintzat miñik. Oña falta detala, orixe.

—Bai, ori ni naizela meriyo moztua izango dek ik!

Eta berriz ere negar egiten zuan, eta nik esaten nion gauza ori burutik kentzearren:

—Zer egingo diagu ba, motel? Bizi gaituk beintzat oraindik, eta makiña bat badi-tuk betiko beren oñak oztuta gelditu diranak mendi alde oyetan. Gu ere keja gaituk, bañan ayen etxeetan ere zerbait esango dituk. Makiña bat guraso egongo dituk bazta-

rretan negarrez, "Ortarako azi al ditugu gure aurrak, beren sasoirik ederrenean iltzeko?" esanaz. Bañan ondo pentsatzen jartzen bagera, konformatu bearra zeukagu, gerrak olakoxe naigabeak eta ez-bearrak ekartzen baitzikik familietara. Jaungoikoak ez dezala ni bizi naizen arte geyago gerrik sortu, eta gero ere ez nere partetik!

Orrelaxen, itzaldi luze bat elkarrekin egin ondoren, agurtu zan bere begiak pañueluarekin legortuaz, eta etorri zan Pamplonatik etxera Donostira.

XXVII

Gero etorri zan agindua ospital ontako eritu-mordo bat Tudela-ko ospitalera eraman bear zala, eta alaxen autobus batzuetan sartu eta eraman giñuzten.

Erri onen inguruan masti aundiak dira, eta, gu joan giñanean, orduan ari ziran emakume-talde aundi bat gizonezko batzuekin matsa bildu eta bildu. Gure autobus danak gelditu-erazi egin zituzten, eta an giñan eritu guztiai naiko matsa eman ziguten. Eta alaxen, matsa janez, jarraitu genduan Tudela-ko errira iritxi arte.

Sartu giñan erri ontako ospitalera, medi-

kuak eta monjak egin ziguten ongi-etorria, begiratu ziguten danoi zaurietara, eta an ibili giñan ogei bat egunean.

Askotan gaua izaten zan tristea, gure kontrarioen aideplanoak etortzen baitziran. Erri onek bazeukan bere azpian tunel aundi bat, eta, sirena jotzen zutenean, ibiltzeko gauza giñanak emen sartzen giñan; eta ibiltzeko gauza etziranai, oyea zeuden tokian lau edo bost koltxoi botatzen zizkioten gañera, bonba erortzen bazan min gutxiago egitearren. Aideplanoak aldegiten zutenean, berriz ere danok ospitalera. Orrelaxen ibiltzen giñan.

Erri ontako baserritar jendea etzan beti naiko loa eginda bizi. Goizean laurak baño lenago erteten ziran etxetik, gizonezko eta emakumezko, beren mando eta karro zarrak artuta.

Erriari ematen zioten uts-aldi ederra, jende asko ateratzen baitzan, bakoitza bere tokira lanera.

Gero, illunabarrean, prozesioa ematen zuan. Mando-errenkada izugarriak etortzen ziran, bata bestearen atzetik, batzuk matsa, besteak patata, tipula, tomatea edo piperra zekartela. Piper-morroakin zetoztenak ematen zuten ederki, danak illeran gorri-gorri.

Ni gustora egoten nintzan ayei begira.

Etzuten ekartzen jostatzeko gogo aundirik; gizarajoak ederki nekatuta etortzen ziran.

Urrengo agindua etorri zan, berriro Pamplona-ra joan bear genduala. Sartu gihan trenean, eta Pamplona-ko estazioaraño. Emendik ambulantziko kotxeetan sartuta, berriz ere *Hospital Militar*-era. Neri berriz ere lenago egon nintzan salan eta oi artan bertan suertatu zitzaidan sartzea.

Eta ez nintzan asarre. Lenago ere an egon bainintzan ederki, eta berriz ere ondo zaitu niñuten lengo medikuak, monjak, bi neskatxak eta beren ama borondate onekoak.

Lenago bezelaxen berriro ere asi nintzan bizitzen, nere zauriak sendatu ziran arte.

Sendatu nintzanean, medikuen aurrera eraman niñuten. Abek nere zauriai begiratu zieten, eta esan zidaten ez nintzala geyago gerrarako gauza, eta orduan eman zidaten "alta" —baña nik oña palta—.

Etxera abiatutzerakoan, agurtu nituan nere mediku, monja, enfermero eta an gelditzen ziran nere lagun erituak, eta ni egondu nintzan oyaren *madrina* agurtzera bere etxera joan nintzan.

Antxen agurtu nuan, esker beroak emanegin zizkidaten mesede on guztiakgatik, eta famili guztiari esku emanda atera nintzan.

Eman zizkidaten zigarro puro eder batzuk eta eskupekoa ere bai, eta esan zidaten berriz ere iñoiz Pamplona-ra joaten banintzan, ez gelditzeko beren etxera sartu gabe.

Nere eginkizun batzuk zirala ta, joan bear izaten nuan tarteka, eta berriz ere antxen joaten nintzan famili biotz oneko ura bixitatzera. Nola ez nintzan ba joango?

XXVIII

Gure anai Kaximirok ni etxera etorria nintzala jakin zuanean, laister etorri zan bera ere Azken-Portu-ra, zer moduz etorri ote nintzan galdetzera.

Eta Juan Mariren familia eta danok, merienda pixka bat egiñez, kontua pranko esan genduan gure gerrako ibillerak herrituaz.

Gero Azken-Portu-n, sagardoa nola saltzen baigenduan, igandeetan noiznai etortzen zan bere andregayarekin, eta nik toriatu egiten nuan, esanaz:

—Zer? Ez al dezute ezkontzerik pentsatzen, edo beti orrela ibili bear al dezute?

—Bai, laister zerbait egin bearko diagu, beti orrela ibili gabe. Padrinotza egingo al diguk?

—Bai, motel; egingo ez diat ba? Pozik gañera! Alkarrekin egun bat ederra pasa bear diagu lengo penak aztutzeko.

Eta alaxen ezkondu ziran bere andregai Martina eta biak. Egun ederra pasatu genduan. Etzuten familirik izan. Gero, andik urte batzuetara, bere emazte Martina gaxotu eta il egin zan.

Andik urte pare batera, berriro ezkondu zan Astigarraga-ko emakume batekin, bañan andik beste urte pare batera bera ere gaxotu eta, pleurarekin oso gaizki zegoala, eramman zuten klinikara operatzera.

Operatu zuten, bañan medikuak, ain gaizki zegoala ikusirik, etxera eramatea ohea izango zala esan zuten. Alaxen, etxera ekarri eta bereala il zan.

Arkaitza baño gogorragoko gizona egun batetik bestera joan zitzaigun, esate baterako.

Pena ederra artu nuan nik beintzat, eta bere emazteak eta gure senideak ere bainoski. An aritu giñan gorputzaren jiran danok negarrez errezatzen. Nik esaten nien beste senideai:

—Orrenbeste denboran an ibili zan gizarajoa frentean bala tartean, eta, Jaungoikoak dakian bezela, noizbait bizirik etorri

etxera; eta oraintxen urte batzuk pakean pasa bear mundu ontan, eta, usterik gutxienean, ziplo! Ara zer geran gu! Zerbait bagerala uste, eta ezer izan ez!

Garagarrillaren 12-an, igandearekin tokatu zan bere gorputza kanposantura eramatea, eta egundoko jende-pilla zan. Urrengo egunean, San Antonio egunez, egin ziran bere eleizkizunak Donosti-ko San Inazio-ko eleizan, eta antxen ere bazan jendea ugari; ezagun asko baitzuan gure Kaximiro gizarajoak. Jaungoikoak berekin dezala.

XXIX

Ni etxera etorri eta andikan laister, etorri zitzaidan bere kotxearekin berriz ere gure lantegiko nagusia Erdozia jauna, eta galdetu zidan:

—Lanera etortzeko moduan al aiz, edo nola aiz?

—Lanera? Nayago nuke ba lanerako moduan banego. Borondatea badaukat, baño abildaderik ez. Gerran oña moztuta etorria nago etxera.

—Oña moztu al ditek?

—Bai, jauna, bai; auxen da andik ekarri degun propina.

—Marka ederra dek! Bañan nik gauza bat esango diat: ik iñork baño obeto dakik zer lan egin bear dan *Gas*-ean. Enkargatua gaxo zeukat, eta kuadrillan ere jende berria geyena. Enkargatua sendatu arte bere tokian jarriko aiz, eta ia jende orri erakusten dioken lana nola egin bear dan.

Alaxen joan nintzan berriz ere *Gas*-era lanera. Illebete batzuk pasa nituan enkargatu, bañan gero, enkargatua sendatu eta lanera etorri zanean, ni berriz ere zerbait lanean asi nintzan.

Kuadrilla ontan baginian palak nork bereak giñunak, eta nik, soldadu joan nintzanean, etxera ekarri, garbi-garbi egin, olio eman, eta jaso egin nuan. Enkargatua sendatuta etorri zanean, ni nere pala orrekin lanean asi nintzan, eta Kalisto enkargatua begira-begira jarri eta auxen esan zidan:

—Sebastian: lenago ere pala orrek lanean ederki zekian.

Bañan palaketako lana nola baitan astuna ta gogorra, moztutako oñak etzidan bear bezela laguntzen, eta pentsatu nuan ez neukala nik lantegi artan jarraitzerik. Ala, Donosti-ko Ayuntamentura joan nintzan, eta bertako agintariai galdetu nien:

—Neretzako lan-toki polit bat bai al daukate?

—Lantegi polita? Bai, gizona; bat baño geyago ere badauzkagu. Jende guztia gerrara joan zaigu, eta lanerako iñor ez. Etorri zaitez datorren astelenean, eta enkargatuak erakutsiko dizu lantegia.

Ala joan nintzan, esan bezela, urrengo astelenean goizeko zortziretarako, eta enkargatuak eramán niñun Amara-ko *Parque de Niños* izeneko tokira, eta esan zidan:

—Auxen da zure lantegia. Emen ikusten dituzu nola dauden loreak eta beste landare-klase asko aldatuak, eta abei begiratu bear diezu, umeak ondatu ez ditzaten.

Eta bastoi bat eskuan nuala, antxen ibiltzen nintzan jira ta buelta. Aur asko joaten zan, batzuk beren gurasoekin eta beste asko berriz neskameekin. Bein baño geyagotan esan nion nik nere buruari:

—Ementxen zeukat nik aukera ederra andregai bat egiteko.

Neskatxa euskaldun asko joaten zan eta geyenekin itzegiten nuan, bañan ez nuan andregairik egin; ez baigiñan asmo berdiñekoak neskatxa abek eta ni: berai kale aldeko bizi-modua gustatzen zitzayen, eta neri berriz baserri edo mendi aldekoa.

Etzan lantegi txarra, bañan ni illuntzerako nekatu egiten nintzan; egun guztian oña-

ren gañean ibili bear baitzan, eta nik zimendu txarrak izan.

Egun batez nere agintariai esan nien ia beste lantegi bat bai al zeukaten neretzat, neke gutxiago zuana. Erantzun zidaten ba- yetz, eta ala eman zidaten.

Geroztik beti Donosti-ko Ayuntamentua- ren serbitzari izan naiz, orain aspaldi ontan nere eginkizuna Oriamendi-ko uraren depo- situa zaitzea dala.

Lantegi au eskeñi zidatenean, Donosti-ko kale batean porteri bat ere banuan nere izenean, nai nuanean ezkondu eta bertan bi- zitzeko, eta orduan, orain emazte dedan oni. esan nion:

—Pilar: laister ezkondu egin bear degu, eta nik badauzkat bi etxe nere izenean, bat kalean eta bestea mendi aldean. Orain zuk esango dezu nun bizi nai dezun.

Eta, bera ere nola baitan baserrian jayoa. auxen erantzun zidan:

—Nik ez det kalean nai; nik nayago det mendi aldean bizi.

Ala, ezkondu ezkerostik mendi aldean bi- zi gera, seme bat eta bi alabakin. Gure etxe au oso leku paketsu eta alayean egifia da- go, Ayete ballarako Oriamendi inguruan. Emendik ikusten dira ederki Donosti eta be- re inguruko ballara geyenak, bai Gipuzkoa-

ko mendi geyenak eta Naparroakoak ere
Ixiltasun atsegiñean bizi gera fabriketako eta
gañerako soñurik entzun gabe. Pakea nai
duana betor mendira. Emen dago pakea, zo-
riona eta alaitasuna.

Bañan nik, nere pake-toki ontatik ere, as-
kotan oroitzen naiz nere gerra-denboraz. Eta
egun batez, ala gogoak emanda, bertso auek
jarri nituan:

Milla beatzireun gañera ogei ta
amaseigarren urtian,
gerra triste bat sortu zitzaigun
Españiyako partian;
esan biarrik ez dago zala
soldaduentzat kaltian,
ni ere kintak arrapatuta
or ibili naiz tartian,
amaika amaren seme sartu da
urte auetan lurpian.

Bizkayan Yurre izena duan
erri batian sartuta,
bizirik juxtu atera nintzan
sari ederra artuta;
Mayatzak ogei ta lau zituan
egunian erituta,
kamilleruak jaso niñuten
geyena odol ustuta,
ospitalera ekarri naute
tiruak anka moztuta.

An bi anayak alkarren kontra
giñala guk ez genekin,
inkurriorik gabe alkarri
tiroka fusillarekin;
urrena berriz ospitalian
bildu giñan alkarrekin,
negar egiñaz berak esana
ordun pena ederrarekin:
“Ire oiñ oyek jotako balak
NERONEK TIRAKO NIZKIN!”.

ORAINDAÑOKO LIBURUAK

1. *R. Artola*: SAGARDOAREN GRAZIYA ta beste bertso asko (*Aitua*).
2. *M. Soroa*: GABON, AU OSTATUBAI, ANTON KAIKU.
3. *F. Apalategui, S.I.*: EUSKAL MUTILLAK ARMETAN, I.
4. *Pepe Artola*: USTEZ LAGUNA DETAN ta beste bertso asko.
5. *P.M. Urruzuno*: EUSKALERRITIK ZERURA ta beste bertso asko.
6. *Toribio Alzaga*: RAMUNTXXO.
7. *Ramos Azkarate*: GALTZAUNDI ta beste bertso asko.
8. *Antero Apaolaza*: PATXIKO TXERREN.
9. *Bitoriano Iraola*: OROITZAK ta beste ipui asko.
10. *Bertsolariak*: ERREGE EGUNeko BERTSO SAYOA (1962).
11. *Piarres Larzabal*: BORDAXURI
12. *Bilintx*: BERTSO TA LAN GUZIAK.
13. *Mariano Izeta*: DIRUA GALGARRI.
14. *Piarres Larzabal*: IRU ZIREN.
15. *Bertsolariak*: EZKONTZA GALDUTAKO BERTSOAK, I.
16. *Alfonso M.^o Zabala*: GABON GAU BAT ta beste ipui asko.
17. *Antonio M.^o Labayen*: MALENTXXO, ALARGUNI
- 18-19. *Antonio Zavala, S.I.*: TXIRRITA (*Bizitza ta ta bat bateko bertsoak*).

20. *Franzisko Goñi, S.I.*: LURDESKO GERTAE-
RAK.
21. *Piarres Larzabal*: HERRIKO BOZAK edo NOR
ALKATE.
22. *Bertsolariak*: BERTSOLARIEN TXAPELKETA
(30-XII-1962).
23. AIZKOLARIAK ta beste ipui asko.
24. *Fermin Imaz*: BERTSO GUZIAK.
25. *A.P. Iturriaga*: JOLASAK.
26. *Alfonso M.^o Zabala, A. Larraitz, Juan Mir*: PE-
RIYAREN ZALAPARTAK.—Melitona'ren bi se-
narrak.—Mendibe'tarren larriyak.—Utzi bearko!
—Gizon bikañak.
27. *Bertsolariak*: AZPEITIKO PREMIYOAREN BER-
TSOAK.
28. *Bizenta A. Moguel*: IPUI ONAK.
29. *Toribio Alzaga*: BURRUNTZIYA.—Bernaiño'ren
larriyak.—Txibiribiri.—San Tomas'eko feriya.
30. *Graziano Anduaga*: EGUNSENTIKO TXORIA
ta beste bertso asko.
31. *M. Soroa*: BARATZAN.
32. *Mikela Elicegui, Antonio Zavala, S.I.*: PELLO
ERROTAREN BIZITZA, bere alabak kontatua.
33. *Mikela Elicegui, Antonio Zavala, S.I.*: PELLO
ERROTAK JARRITAKO BERTSOAK.
34. *Piarres Larzabal*: SENPERE-N GERTATUA.
- 35-36. *J. V. de Echagaray*: FESTARA.
37. *Agustín Cardaberaz, S.I.*: EUSKERAREN BE-
RRI ONAK.
38. *Sebastián Salaverría*. NERONEK TIRAKO NIZ-
KIN.

J.